

Міжнародна Д. 10. 195
В. СТЕФАНІК

Бібл. Сп. 2930

ОПОВІДАННЯ

КИЇВ. 1920.

Зміст.

СТОР.

Василь Стефаник. Начерк Вас. Бойко		III—XII
1. Дорога	✓✓	1
2. Озимина	✓✓	4
3. Діти	✓✓	6
4. Сама саміська	✓✓	8
5. Смерть	✓✓	10
6. Похорон	✓✓	13
7. Лан	✓✓	14
8. Святий вечір	✓✓	15
9. Басараби	✓✓	20
10. Виводили з-села	✓✓	31
11. Стратився	✓✓	33
12. Вечірня година	✓✓	36
13. Портрет	✓✓	40
14. В корчмі	✓✓	41
15. Лесева фамілія	✓✓	45
16. Побожна	✓✓	48
17. Майстер	✓✓	50
18. Синя книжечка	✓✓	55
19. Ангел	✓✓	57
20. Давнина	✓✓	60
21. Шкода	✓✓	67
22. Камінний хрест	✓✓	69
23. Злодій	✓✓	83
24. Катруся	✓✓	91
25. Новина	✓✓	96
26. Кленові листки	✓✓	99
27. Мамин синок	✓✓	109
28. Мое слово	✓✓	113
29. Вістуні	✓✓	116
30. Май	✓✓	120
31. Осінь	✓✓	124
32. Сон	✓✓	128
33. Засідання	✓✓	130
34. Палій	✓✓	137
35. Суд	✓✓	154
36. Такий панок	✓✓	161
37. З міста йдучи	✓✓	167
38. Підпис	✓✓	173
39. Лист	✓✓	177

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ ВИДАВНИЧИЙ СОЮЗ.

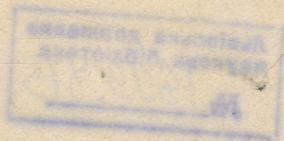
— 47 —

В. Стефаник.

ОПОВІДАННЯ.

(НАРИСИ З ЖИТТЯ СЕЛЯНСЬКОЇ БІДНОТИ).

З передмовою Вас. Бойка.

К и ї в.

1919.

II

906.145

Мад. 14. V. 1871 [нов. ст.]. Лич.
Усім видам Стор. № 62. Київ. лист-1933, Київ
на військ. служб., Київська. в. редак. українська

В. с. Русоло, Стетинського р-ну, Сталіська обл. в буди
ку В. Стефанюк з адресом Львів. Належить завдяки публ.
Кириню з вітання (Правда України, 1946, 25. IV. 46).

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 1609.875

Дорога.

— Я йду, йду, мамо.

— Не йди, не йди, сину...

Пішов, бо стелилася перед його очима дорога ясна і далека.

Кожні ворота минав, всі білі вікна.

Любив свою дорогу, не сходив з неї ніколи.

Уднину вона була безконечна як промінь сонця, а вночі над нею всі звізди ночували.

Земля цвіла і квітами своїми сміялася до нього. Він їх рвав і затикав у свій буйний волос.

Кожна квітка кидала йому одну перлину під ноги.

Очі його веселі, а чоло ясне, як керничка при нильній дорозі.

.....
Аж людей спіткав.

Вбиті по коліна в землю вони у безтямній многости падали і здоймалися.

Чорними долоньями стручували піт з чола і великими руками ловилися землі.

Втома валила їх, вони душили за собою свої діти і ревіли з болю.

Здоймалися і падали.

А ніч клала їх в сон як каменів одного коло одного.

Страшними лицами обернені до неба, як морем голов проти моря звізд.

Земля стогнала під ударом їх серць, а вітер
втік за гори.

Він читав ті лиця і велику пісню болю на них.
З їх губів злизав слова, з чолів вичитав мис-
лі, а з серць виссав чувства. А як сонце родило-
ся в крові і цілувало по-між довгі віі їх очі, то
в його серці породилася пісня.

Розспівалася в його душі як буря, розколи-
салася, як мамине слово.

І стався сильний і гордий. Вітер нагнув д'не-
му всі квіти.

Ступав своєю дорогою даліше.

Вона як полотно під ним угиналася.

Минав усі ворота, білі вікна помикали.

І знов людей побачив.

Стояли лавою. Перед ними колосисте море
золота, по-за ними діти в холоді снопів.

Огонь їх пражив, залізо плакало в їх руках.

Полинялі пустирі небесні бездушно звали
над ними.

Всі в білих сорочках як на Великдень.

Але снопи пропадали з-над дітей і огонь
вжерався в їх білі голови.

Вони вгризалися знов у жовті лани.

Читав їх розпуку і їх безсилу.

По їх чолах копалися рови один коло одного.
Губи їх засихали і біліли. Серця заходили жовчею.

І пісня його душі згіркла, як зігнила пшениця.

Очі його помутніли, а чоло його подобало на
скаламучену керничку при дорозі.

Сила його і гордість впали на тверду дорогу.

Строївся.

Пішов своєю дорогою як птах, що своїх крил на собі не чує.

На свіжій ріллі під веселою дугою стояла його любов. Земля радувалася її білими слідами. Як безсильна дитина протягнув до неї руки.

— Ходи!

— Не можу, бо ти отруя!

Захитався, я як прожер свій засуд, то поклав на чорну ріллю окрушки своєї пісні і поволікся далше. Пішов як тінь спорохнявілого дуба перед заходом сонця.

Дорога темна як сліному, молоденькому каліці.

Одного дня спотикнувся на гріб своєї мами. Заридав сухими очима і впав.

Зарив чоло у могилу і просив маму, аби його назвала так, як він був ще дитиною.

Одно маленьке слово, аби сказала!

Довго просив.

Потім поклав голову на хрест і почув від нього мороз.

Здрігнувся, поділував могилу в маленьку яблінку і поплівся безіменний і самотний.

— Боже, ти подаруй мені рещту моєї дороги, бо я не годен вже йти!

І скакав з могили на могилу як осіннє перекоти-поле.

Аж як перейшов сто гробів, то сотий перший його був.

Припав до нього як давно до маминої пазухи.

будний день — то вона по-будному вбрана, а все дівочить — відколи світа та сонця.

Сідає серед зеленої озимини, підпірається палицею і мовчить. Він мовчить, а село сумно довкола нього співає, а верби кидають у нього зіхлим листям..

Д і т и.

Поклав граблі коло себе, сів потім на межу, закурив люльку та й гадка гадку пошибала. А далі говорив на четверо гоний за-голосно.

— Най я трошки спочину супокоем, бо лиш дома вкажуся, та й зараз дідові роботу найдуть. Таки невістка, коби здорова, круть, верть, та й зараз заповіорить: „та бо ви не сидіть“...

— А то Господь, що над нами, видить, що я лиш ногами перебіраю. А руки, бач, як згребло; а вже я місяць не голений, а до церкви вже дорогу забув. У чім піду, коли все з плечей забрали?

По межі, по межі та й дідів голос цілим полем вандрував, та й всі оберталися в сторону за дідом. А він скаржився, не переставав.

— Ой сьогодні такі діти. Але мене ще, Богу дякувати, з пам'яті не викинуло, я ще знаю, яку бесіду у нотаря ми мали. Сухенький був панок з борідкою, та й він так розв'язував синові. Дідові, каже, до-поки його живота, то має йому бути його постіль; він має спати, він має вилежуватися, аби і до схід сонця. А вже як, каже, його на лаву покладете та землю припорнаете, то ти тоді з лави на дідову постіль перебірайся. А бабі, каже, має бути бабина піч, вона най ся вигріває, най ся Богу молить, а як вже її обмиете та й руки

навхрест складете, та тоді най невістка вже лізе на піч, бо вона її.

Осіній вітер грався сивим волоссям дідовим.

— Але коби нотарь десь вечером подивився до хати. Син на постелі, невістка на печі, а я з старою на землі, на соломці валяємося. А це-ж по правді? А де Бог є? У цих людей вже нема Бога, ой, нема...

Ще й головою казав, що нема Бога у молодих людей.

— Здихайте, старі, бо вам шкода ложки страви. Молочко поїдають, сирець поїдають, а ми як щенята на них дивимось. А я їм коровку дав, овечки дав, плуг дав, усе дав. Як люде дають, та так і я дав. А сьогодні вони вповідають, що ви старенькі, слабенькі та й їжте маленько. Отак нам уповідають наші діти.

Голос дідів дрогонув, та й дід урвав бесіду.

— Та й поховають нас як псів, бігме, чобота на ногу не покладуть...

Громада бузьків спала на очерет і злопотіла крильми над дідом, аж злякався. В теплі краї збіралося відлітати.

— Ого, вже осінь. Отак, отак та й Різдво не забавиться.

— Але яке воно розумне, хоч птаха, лиш що не говорить. Йому зле, а воно собі шукає ліпшого. В зимі нема жаби та й холод. А воно знає наперед. Не так як чоловік, що мусить свої три дні на місці коротати.

Встав з межі, сховав люльку, взяв граблі та й пустився до-дому. Ще кілька разів обертався за бузьками. Та й став.

— Ба, хто би мені, добрий, сказав, чи я ще з бабою дочекаю, аби їх назад видіти, як повернуться? Відай, вже котресь із нас бриздне; відай, уже бузьків не будемо видіти...

Сама самісьна.

У тій хатині, що лізе під горб, як перевалений хрущик, лежала баба. Мішок під боком, а чорна, тверда подушка під головами. Коло баби стояв на землі кусень хліба та й жбанятко з водою. Діти як ішли на роботу, та лишили бабі, аби мала що їсти й пити. Бідно діялося, та не було що лишенького бабі добірати. А сидіти коло слабої у гарячий час, то, Бог видів, не було як.

У хатині бреніли мухи. Сідали на хліб та й їли; залізали в жбаня та й воду пили. Як понаїдалися, то сідали на бабу. Лізли в очі, в рот. Баба постогнувала, але мух не могла відгонити.

Лежала на землі та дивилася блудними очима на хрест, що був у сволоці вирізаний. Спалені губи з трудом розривала та білим язиком їх зволожувала.

Крізь шибки падало світло соняшне. Краски веселки грали по зморщенім лиці. Страшно було глянути на бабу у таким освітленню. Мухи зумкотіли, різнобарві світла волочилися разом з мухами по бабі, а вона мляскала губами та білий язик показувала. Подобала хатина на якусь закляту печеру з великою грішницею, що каралася від початку світа та до суду-віку каратися буде.

Як сонце вже злізло бабі у ноги, як вже стануло коло того мотузка, що ним міх завязу-

вався, то баба почала качатися по землі та жбанти шукати.

— Аді*), аді, ого!

Баба тихенько стала. Лиш рукою відганяла мари.

З-під печі виліз чорт з довгим хвостом та й сів коло баби. Баба з трудом обернулася від нього. Чорт сів знов навперед баби. Взяв хвіст у руки та гладив ним бабу по лиці. Баба лиш кліпала очима, затиснувши зуби.

Наразвилетіла з печі хмара малих чортенят. Зависли над бабою, як сарана над сонцем, або як турма ворон над лісом. Впали потім на бабу. Залізли у вуха, у рот, сідали на голову. Баба боронилася. Великим пальцем тикала до середнього і хотіла так донести до чола, аби перехреститися. Але малі чортики сідали всі на руку та й не допускали хрест на собі зробити. Старий щезник намахував, аби баба пусте не робила.

Баба довго змагалася, але перехреститися не була годна. Врешті чорт обіймив бабу за ший та й зареготався, але так, що баба зірвалася на коліна і впала лицем до вікна.

Відси летіли на бабу їздці. У зелених кабатах**), з люльками в зубах, на червоних конях. Вже наступали, вже бабі амінь!

Замкнула очі. Земля у хаті розпукалася, а баба в розколібину сточувалася і падала у долину. Летіла все у спід та у спід. Десь у споді чорт ймив її, завдав на себе та й почав летіти з нею як вітер. Баба рванулася та й головою грянула до столу.

*) Аді—дивись, глянь.

**) Кабат—коротка військова одіж.

Кров потекла, баба схлипала та й умерла. Голову перехилила коло ніжки від столу і широкими, мертвими очима дивилася зкоса на хату. Чорти перестали гарцювати, лишень мухи з розкошею лизали кров. Позакервавлювали собі крильця і що-раз більше їх було у хаті червоних.

Сідали на чорні горшки під печею та на миски на миснику, що на них були змальовані їдці у зелених кабатах, з люльками в зубах. Всюди розносили бабину кров.

С м е р т ь .

Як глуха осінь настала, як з ліса все листя опало, як чорні ворони поле вкрили — тоді до старого Лесья прийшла смерть.

Умірати б кожному, смерть не страшна, але довга лежа — ото мука. І Лесь мучився. Серед своєї муки він то западався в якийсь другий світ, то виринав з нього. А той другий світ був болючо дивний. І нічим Лесь не міг спертися тому світові, лишень одними очима. І тому він ними, блискучими, змученими так ловився маленького каганця. Вязався очима, держався його і все мав страх, що повіки замкнуться, а він стрімголов у невиданий світ звалиться.

Перед ним на землі сини й доньки покотом поснули, не могли стільки ночей не спати. Він держався каганця з усієї сили й не давався смерті. Повіки великим тягарем зайшли по-над очі.

Він видить на подвіррю багато малих дівчат, кожна в руці жмінку квіток тримає. Всі глядять ід могилі, смерти виглядають. Потім всі очі по-

вертають на нього. Хмара очей, синіх, і сивих, і чорних. Та хмара пливе до його чола, гладить його і простужує...

Продер очі, ймив жилу на шиї між пальці, бо голову з пліч скидала, й погадав:

— Аді, се-ж ангели перед смертю показуються. А як він гадав, а каганець утік з-перед очей.

Поле рівне, далеке, під сонцем спечене. Воно води просить, дріжить і усіляке зілля до себе клонить, аби з нього води напитися. Він оре на ниві й руками чепіг не може вдержати, бо палить його спрага у горлі. І волів палить, бо ротами вохку землю риють. Руки від чепіг відпадають, а він падає на ниву, а вона його на вуголь спалює...

Каганець випровадив його з того світу.

— І не раз та й не два я на полі без води погибав, у Бога все записано!

І знов запався.

По-кінець стола сидить його небіжка мама та й пісню співає. Потихо та сумно голос по хаті стелиться й до нього доходить. То та співанка, що мама йому маленькому співала. І він плаче, і болить у серці, і долонями слъози ловить. А мама співає просто в його душу, і всі муки там з тим співом ридають. Мама йде до дверей, за нею і спів іде й муки з душі.

Та й знов каганець показався.

— Мама із того світу має прийти та й на над своєю дитиною має заплакати. Таке Бог право їм видав.

Ноги боліли від студені, він хотів на них кожушинку накинути, та й серед того очі йому згасли.

Горлаті дзвони над ним дзвонять, крисами голови доторкають. Голова йому розскакується,

зуби з рота вилітають. Дзвоніві серця відриваються від них і падають йому на голову і ранять.

Розплющив очі — страшні і безпритомні.

— Я обіцяв купити дзвін, аби по селу вогонь вістив, але роки були цупко тісні, та й я все не спромігся. Прости мені, Господи милосердний!

І наоново скотився у пропасть.

З гори, з височенної високости, снопи ячмінні карбутом на нього падають. Падають і закидають його. Остина лізе в рот, у горло. Палить червоними голками і все коло серця сходиться й пече пекельним огнем і ріже в самісіньке серце...

Розвів очі вже мертві й безсвітні.

— Мартинові не давали заробленого ячменю і той ячмінь мені смерть робить.

Хотів крикнути на діти, аби Мартинові ячмінь віддали, але крик крізь горло не міг продертися, лиш гарячою смолою по тілі розходився. Вивалив чорний язик, запхав пальці в рот, аби голос з горла вивести. Але зуби клацнули й заціпилися і пальці затисли. Повіки впали з громом.

Вікна в хаті відчиняються. До хати всотується біла плахта без кінця і міри. Ясно від неї, як від сонця. Плахта його вповиває як маленьку дитину, вперед ноги, потім руки, плечі. Туго. Йому легенько, легенько. Потім залізає в голову і скобоче в мозок, всотується в кожний сустав і м'якенько вистелює. А на-кінець горло обсотує все тугіше, все міцніше. Вітром довкола шиї облітає і обсотує, обсотує...

Похорон.

Спереду обдертий хлопчик з біленьким ковніром під шиєю. У руках держить чорний хрест і все глядить на нього. За ним такі самі чотири хлопчики несуть труну. На її вічку білий, тоненький хрестик, а ціла вона синя. В головах труни прибитий віночок із жовто-брудних квіток. З одних самих, що ростуть по-при камінях на подвір'ях каменичних. Такий віночок, як калачик бідного мужика, що дає в церкві за прости-біг.

За труною плететься кілька жінок. По них не знати, котра молода, а котра стара. В руках тримають малі, погаслі свічки. Під пахвами несуть на-пів зів'ялі вазоники. То ті марні квітки, що ніколи сонця за-досить не мають і все з одного боку брудно-зелені, а з другого ясно-жовті.

Під ногами мокре каміння, і мряка непорушна висить у повітрі.

Одна жінка плаче, а друга їй каже:

— Як був здоровий, то грався цілий день коло моєї будки. Порпався заедно в тім ривці, що дош викопав довкола будки, і витягав всякі камінчики. Курятко без квочки, ну, кажу вам, як курятко. І не брещу вам, але правду говорю, що кожного дня я вибирала черствіші булки і кликала його до будки. Він сідав коло мене і їв. Як він красно їв! Ручки такі маленькі, а він ними щипав малесенькі крішки — та в ротик, у ротик. Най Бог запише мені лишень ті булки, що я йому надавала...

Жінка плаче дальше.

— Осінь, осінь його доконала; сире повітря і студінь. Бо ви цілий день не бували у хаті, а його різало без вас та й зарізало. А я приходила

до нього і свіженькі булки приносила, але він вже не їв. Водиці йому треба було раз-по-раз. Лежав як рибка і все ротик роззявляв. Потім посинів геть, а пашило від нього вогнем! Як би хто під ним вогонь розіклав, а його кісточки як полінця накидав, аби горіли...

Їдуть всі помучені, зів'ялі, сіру мряку хрестом прорізують.

— Але він умер, відай, від тої канапи, що на ній лежав. Відки ви таку канапу дістали? Бігме, така як гріб з подертих міхів. На такій канапі може здоровий умерти. Я би боялася тої канапи, якби сама з нею лишилася. Втікла би або пору-бала б; ні, я би її в хаті не тримала!

— То канапа його тата, він на ній родився, то спадок. Як вибрався з першого поверха, то нам її лишив.

— А де ж він тепер?

— Не знаю...

Маленький похорон завертає в другу вулицю. Чорний хрест обвився сивими цяточками мряки; хлопчики померзли, і баби ледве лізуть.

Їдуть серединою вулиці як подерті тіні, чужі і не знайомі з ніким.

А цвинтарь буде, лиш його крізь сіру мряку не видно.

Л а н.

Довгий такий та широкий дуже, що оком відріти не можна. Пливе у вітрі, в сонцю потопає. Людські ниви заливає. Як широкий, довгий невід. Виловить нивки як дрібоньку рибу. Отой лан.

Зісхле бадилля бараболі шелестить на нім. Під корчем малá дитина. І хліб ще і огірок та й мисчина. Чорний цвіркун дотулився ніжки та й утік. Зелений коник держиться подалеки. Мідяна жужелиця борзенько оббігає дитину.

А воно плаче за шелестом бадилля. Та й звернулося і впало. Впало ротом до корча. Б'є ніжками, дуже пручається і поволеньки синіє.

А посеред розкопаних корчів спить мама. Як рана ноги, бо покалічені, посічені, поорані. Прив'язана чорним волоссям до чорної землі як камінь.

Сонце радо би цілу міць свою на її лиці покласти. Не може її підвести та й за хмару захопить.

Чорний ворон знявся, облітає, облітає та й криче.

Врешті зірвалася. Наслухає, наслухає.

— Ето я! Коло роботи спати!

Взяла рискаль і копає, раз-по-при-раз корчі розриває.

— Добре, що спить. Така мука, така мука йому та й мені з ним. А заробити треба, бо в зимі ніхто не дасть.

Нагнулася та й копає, борзо, хутко. А той корч обминає. Тільки спокою, доки спить...

Святий вечір.

Синя як пуп сиділа на печі посеред куви дрантя і без упину біла головою в стіну. На припічку сидів син бабин.

— А хоч би-м продався, то топлива ні звідки вам не дістану, а хоч би-м украв, та й піймають.

Сидить на печі, обтулюйтеся в лахміття, як можете, та й тепла чекайте. У мене малі діти та в'януть бідолахи на морозі. От приніс вам хліб, та й горілки кришку, та й білу дранку та обійдіть собі світа по-божому. А може ще люде вам що внесуть. Та й головою у стіни не бийте, бо нічого з них не виб'єте.

— Коли-ж бо я, сину, такому морозові і такій студені не годна витримати. То аж в самих кістках я мороз чую. А головою я в стіну б'ю, бо би-м на місці задеревіла, якби-м не біла.

— А ноги ніяк не стухають?

— Ноги, синку, як коновки набреніли: а ні їх пігнути, а ні їх зібгати.

Показала ноги сині і блискучі як скляні бервена.

— Я не годна ночі зночувати; такі ночі довгі, довгі, як коли-б десять на одну склав. Всі оченаші зговорю, все поперегадую від найменшої дитини та й дня діждатися не можу. Та й так гірко сидіти самому у таким студенім вертепі.

— Та коби хоч Бог змилувався та муки вам довгої не дав та й лежі гнилої, аби вас борзо спрятав.

— Ой, синку, я так тої смерти, як мами рідної, чекаю. Вночі то в кожний кут пролуцлюю очі, чи де з кута не привидиться, бо як привидиться та й незабавки таки приходить. Але не привиджується.

— Та смерть прийде, але коли. А коні стоять. Гай, скиньте непранку та най на вас сорочку натягну.

— Я, дитинко, замерзну, як ти мене в білу сорочку вбереш. Я рада, що-м цю на собі загріла та й, як якийсь казав, своїй нужі рада, що її заплодила, бо все вкусить, то от як тепліше в шкуру.

— Ви вже розум вистаріли — таже не маєте на Різдво у такій нужді сидіти!

Натягав на маму сорочку.

— Не далекі ваші гони, кости як мечі із шкури вилазять — коби борше.

— Та й я ото, синку, кажу, коби борше.

— Та святкуйте, здорові.

— Йди, йди, бо то панська служба.

Дріжала на печі з холоду і головою в стіну била.

— Ото добру дитину маю, ото ходить коло мене та й не забуває. Ніколи не встидався, що мама з торбою ходить. Благословлю тебе, синку, на все добре.

І рукою благословила.

Легесенько кóвтала головою в стіну, як би з радости, що сина доброго має.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Я вам, бабо, солодкої пшениці та й тіста принесла, аби-сьте за мою Марію оченаш зговорили.

— Прости-біг, небого, я зговорю оченаш за твою Марію.

Хрестилася синіми руками.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Надніс я газді трохи пирогів, а ви за мою першу оченаш викажіть.

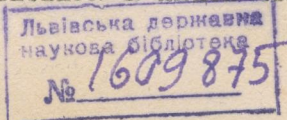
— Бо-да-прости, Андрію, я викажу за твою Катерину оченаш.

Шепотіла молитви.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Я вам, бабко, рибки принесла, а ви за нашу маму поклони вибийте. В людей свято, а в нас,

як би тіло ще на лаві лежало, так плачемо. Ще того свят-вечора вони нам вечерю лагодили.

— Я, сирітки, виб'ю поклони за вашу маму.

Дівчина плачучи вийшла, а баба продувала порох з печі, і пілувала землю, і поклони біла.

Дуже багато мисочок люде поназносили.

Вечір ловив за очі, і баби вже не було видно, лиш її молитви розходилися з печі по хаті.

Галуззя грушки шморгало у вікна, а шибки дзеленькотіли.

— Колядуй мені, грушечко, колядуй, бо ніхто мені цього вечора не заколядує, такого великого вечора лиш ти бабі колядуєш.

В руках держала флящину з горілкою.

— Я буду горілочку попивати, а ти мені гарну колядочку колядуй та й мому синові, бо свої мами не скидається...

Пила.

— Якби не він, та й би мене аж на весні найшли, якби сопуха з печі аж на дорогу вдарила.

Пила.

— Аді, оцеї, грушечко, жіноцької, що каже:

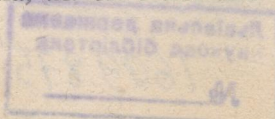
Нова радість стала, яка не бувала,
Над вертепом зізда ясна світу засіяла..

Дрантивим голосом цілу коляду відколядувала.

— Тепер увесь мир, увесь рід колядує і веселиться, а я собі з грушечкою, ми обидві собі. А оцеї грушечко, стародавньої, мому Митрові:

Віншую тебе щастям, здоровлям; повій,
Повій, не вітер похилив явір стихенька.

Верещала, як би з неї хто паси дер.

— Оцеї мій старий любив колядувати. Видиш, старий, а я собі без тебе п'ю, та гуляю, та й колядую. Твоя грушечка зо мною колядує. Ой, я вже з тобою ні, ой, ні! Я не твоя вже газдиня...

Пила.

— Ой, не твоя! Я собі без тебе раду дала, я собі торби пошила та й межі люде пішла. Як я з торбою за твій поріг перестушила, та й вже не твоя газдиня, нема рихту.

Пила.

— Але як я вийшла, Михайлику, перший раз з торбою на дорогу, та й чула-м, що ти у гробі перевернувся, а мені від сонечка святого сором стало, та й вернулася до хати. Молитви старецькі говорила у твої хаті. Отаку ти газдиню лишив після себе.

Пила.

— А тепер мене, чоловіче, пси з усіх сел знають, а я їх твоєю паличкою відгоню. Але я тим жебраним хлібом сина згодувала. Він мамі їстки внесе, він сорочечку мамі на плечі натягне, він мамі не скидається. За нього, старий, усі гріхи матимеш прощені, за нього одного. Бо за твою газдиню ти ласки в Бога не доступиш.

Напилася.

— Але-ж я, старий, п'яна, але-ж я помийниця! Коби ти мене тепер уздрів та й душа би у тебе зрадувала. Але-ж би парив, але-ж би бив! Лиш за кіски та голову межі коліна — та й в'язи на двоє. Бий жебрачку, та вона твою пам'ять з торбою світами рознесла! Бий, як суку, бий, най вона тобі до хати дідівських куснів не волочить!

Випила решту.

— А припри-ж собі, гей, газдиню, лиш таки йми за кіски та отак оту старицю...

Гатила головою в стіну, як скажена.

— Лиш таки отак, най терпить торба громадська.

Басараби.

I.

Тома Басараб хотів повіситися у кошниці в саме полудне. Але Томиха наробила гвалту, всі сусіди покидали ціпи з рук, всі сусідки повилітали з хат і прибігли на Томине обістя. Відважний Антін, той, що тягнув зуби по шустці*), заліз у кошницю і, Бог знає, як він там собі порадив, але Тому витягнув, що ще дихав. За той час ціле подвір'я заповнилося людьми і дітьми. Вони стояли і дивилися з великим страхом.

— Та чого стоїте, як на заводинах; та допоможіть мені його занести до хати. Оце раз дурний нарід — гадаєш, що тебе вкусить?

Тому занесли до хати, а юрба вийшла за ворота і почала судити по-своєму.

— Басараби знов зачинають віпатися, не мають гарзду в голові.

— Та лиш тому три роки, як Лесь затягся Господи, яка тоді буря зірвалася! Мені з хати цілий причілок урвало.

— Басараби мають вже до себе, що тратяться один за другим.

*) Шустка, шістка—10 крейцарів.

— Я пам'ятаю, як повісився Микола Басараб, потім за ним стратився Іван Басараб, а ще не минуло було рік, а вже одного досвітка на ма-ленькій вишеньці зачепився Василь. Обтряс з неї увесь цвіт, мав повне волосся того білого цвіту. То вже три, а я ще ~~ражуєсь~~ молодий чоловік—мені може є, а може ще нема тридцять і п'ять років.

— Ти пам'ятаєш це, а я тямлю як на бантині повис їх прадід. Багатирь був *теменний* *), гроші сушив на *верені* **) і пішки ніколи не ходив. Мав такого чорного коня, що браму перескакував, і канчук все мав коло себе. То вповідали люде, що він гонив людей на панцину і тим канчуком мясо рвав на людях. А одного ранку розійшлася чутка, що старий отаман висить на бантині. Я ще малий був, але так як сьогодні виджу хмару народа на його подвір'ю. Як його відтяли і несли до хорім, то такий був страшний, що жінки зі страху плакали. А хлопцi нічого, лишень казали: „о, вже не маєш з нас шкуру кавалками здймати, вже тебе той висадив на бантину!“ — Потім у день, чи в два дні така звіялася буря, такі вітри подули, що дерево з коренем виривало, а хатам здймало верхи...

— Та показують люде ще на старій могилі гроби Басарабів. Вони були ховані за окопом, не на самім цвинтарі. То є оті гроби і за старим, і за новим цвинтарем, а все самі Басараби там ховані.

— А ви ж гадаєте, що ніц та має право такого ховати на цвинтарі? Аби давав цілий маєток, то неможна. Відки такого проклятого пхати межи люде!?

*) Теменний — від тьма — багато, великий багач.

**) Вереня — верета, рядно.

— Но, но, тепер Басараби поспускають голови в долину. Такі будуть ходити чорні та невеселі.

— Коби сей не потягнув з собою більше, бо то на їх всіх находить. Дивися, один стратився, дивися, а то десять їх наставилося. Вони всі очеплені до-купи. Біда їх всіх на однім мотузку провадить...

— То до сьомого коліна буде їх так душити, а як сьоме коліно мине, та й нема моці вже. Десь котрийсь добре заслужився перед Богом. То кара, люде, сьому кістку аж карати! Бог не має гіршої кари на землі...

— То видко по них, що їх Бог карає. Бо і маетки їм дає, — вони багаті, і розум їм дає — а нараз все забірає та й висаджує на бантину.

— Таже лишень треба подивитися на їх очі. То не очі, то така чорна рана в чолі, що живе і гние. У одного таке око як пропасть, погляне та й нічого не видить, бо то око не до видіння. А в другого воно одно лишень живе, а решта коло нього камінь — чоло камінь, лице камінь, все. А сей Тома, ніби він дивився коли на чоловіка як варт? Око ніби на тебе справлене, а само дивиться десь у себе, десь у глибінь безмірну.

— Дивиться око на той давній гріх, що за нього їм кара йде. Він там у них у середині покладений, аби всі дивилися на нього і аби спокою не мали, аби була кара.

— Оці Басараби то на покаяніє людське родяться, і багатіють, і душу гублять.

— Тяжкий гріх мають у своїй фамілії і мусять його доносити, хоть би мали всі піти марне!

— Гріх, люде, гріх не минає; він має бути відкуплений! Він перейде на дитину, він зійде на

худобу, він піднялить обороги*), градом спаде на зелену ниву і він чоловікові душу візьме і дасть на вічні муки...

Жінки слухали і мало не хрестилися, діти посідали по-між ними, а хлопці ще довго балакали за гріхи і поплелися вкінці до корчми.

II.

Всі Басараби зійшлися до Семенихи Басарабизи, бо вона була найстарша і найбагатша в їх роді. Тому також привели. Семениха налагодила їди і пиття і обсадила великий стіл кривними, а Тому поклала на чільне місце.

— Тодоско, не плач вже, бо доста вже з тебе; бери та сідай та тішмося, що-сьмо всі вкупці. Сідай, роде мій, най з тобою все щастя сідає. Коби був Семен, то би він вас знав просити і присилувати. Миколаю, а чи пам'ятаєте, як вам фляшку з горілкою розбив на голові і пироги викинув нсам, що-сьте не хотіли з ним пити!

— То не було, бабо, жарту з дідом: або гинь, або пий!

— Я до тебе, Томо, нап'юся, бо-сь мені наймиліший! Най вп'юся! Бабі не багато треба, аби заспівала дівочької...

— Ей, Томо, Томо, як би-м у твоїх роках учинилася! Гай, пий, не пускай очей під стіл. Якби ти очі не пускав у долину, але вгору, то легче би твоїй душі було. Пий до дядька Миколая...

Вона стояла перед столом висока, сива і проста. Очі мала великі, сиві і розумні. Дивилася ними так, як би на цілیم світі не було такого кути-

*) Оборіг — ніби повітка на сіно.

ка, аби вона його не знала і, закотивши довгі білі рукави, не зробила б в нім того, що порядна господиня робить, аби вона не спрятала, не причепурила і не звела всього до порядку.

— Бабо, у вас добре і їсти, і пити, бо хоч ви мовчите, але очі ваші просять.

— У мене таки так, я очі маю, аби сміялися, аби жартували. Я не маю їх, та й мама їх не змалювала, аби плакали. Коби ви із своїх очей прогнали оту мраку чорну, що вам світ затемнює. У моїх очах є мої діти, є мое поле і моя худоба і мої стодоли, та чого їм застелюватися журю? Як прийде жу́да, а я виплачуся, зарумаюся, та й обітруся.

— Не кожна натура однака, бабо. Є така, що хоч ти її медом годуй, хоч ти її у найкращу весну пусти на зелене поле, а вона плаче.

— Ей, Басараби, Басараби! У вас нема дітей, у вас нема нивки а ні худобинки! У вас є лишець хмара і полуда і довга, чорна чуприна, що вам сонце закрила. А Бог вас карає, бо ви маєте на його сонце дивитися, ви маєте дітьми тішитися і зеленим колосом по веселім лиці гладитися. Томо, та бо бери, не гнівайся на бабу. Баба тебе до хресту носила, баба плакала, як тебе до війська вряжали, баба на твоїм весіллю кісточками до-купи дзоркала. Баба вам не ворог. За те, що дуну хотів-есь загубити, за те я гніваюся на тебе. Але вперед з'їжте, що я вам понаварювала, бо я задурно не хочу робити, а потім будем говорити.

— Роде мій чесний та величний! Тішуся тобою, як не знати чим, що мене не забуваєш, що мене любиш і за моїм столом п'єш та файні*) слова говориш!

*) Файний — хороший, гарний.

По гостях мигнула ясність шастя, як часом сонце замиготить по чорнім, глибокім ставі. Всі очі піднеслися і справилися на бабу.

— Ай, Басараби, аді, аді: *) кільки очей,— сам самісінький сум і туск!

— Бабо, не кажіть так, бо ми всі такі контетні вашими словами, як коли б вино солодке пили. Ми б вас, бабо, брали по черві до хати, аби нам з вами весело було.

— То я, стара, маю вам хати звеселювати? А вші-ж жінки де, а вони не цвітуть!? А вони вам с рочок не вишивають, а вони дітям вашим голов не миють? Ви не видите нічого, не видите, бо ви сліпі. Бог вас покарав сліпотою...

— Бабо, а ну-ж ми повстаємо та позакурюємо собі люльки, бо чого ми будемо сидіти за столом, як трунок **) нічого не приймає?

— Вставайте, вставайте та куріть, а я сяду собі коло Томи, та буду його питати, що таке тяжке пригнітило його душу...

III.

Тома—чоловічок маленький, сухий, з довгою чорною чуприною, що спадала лагідними, гладкими пасмами на широке чоло. Темно-карі очі блукали під чолом, як по безкраїх рівнинах і дороги по них найти собі не годні. Лице смагляве, застрашене, немов дитяче. Він висунувся з-поза столу і сів коло баби Семенихи.

— Розповідай же нам, Томо, чого тобі так тяжко на світі жити, чому ти хочеш покидати свої діти,

*) Аді — дивись.

**) Трунок — шунок.

свою жінку та й рід? Не встидайся, але викажи свою їдь, що тебе їсть, та може ми що тобі порадимо або поможемо.

Всі звернулися до Томи.

— Кажи, кажи, не затаюй нічого, та тобі легше буде.

— То нема що таїти,—відрік Тома,—я таїв доки міг, а тепер всі знаєте.

— Та нічого не знаємо, ти скажи, бо як не скажеш, то ми будемо гадати, що жінка тобі зла, або діти не вдалися, або ми тобі догорили. Та й обачіння май над нами. Ти знаєш, що як один у нашій фамілії стратиться, то зараз другого за собою тягне. А може межи нами вже такий є, що як вчув за твою пригоду, та вже надумав і собі стратитися?—сказав сивий Лесь.

Басараби, як винуваті, поспускали очі в долину.

— Годоско, та будь же тихо, не плач, не плач...

— Я не знаю відки і як, але то такі гадки приходять, що не дають спокою. Ти своє, а гадки своє; ти продираєш очі аби нагнати їх, а вони, як пси скавують коло голови. З добра, люде, ніхто не закладає собі воловід на шию!

— А як тобі подіється така завороть у голові, та чому ти жінці не скажеш, чому до церкви не підеш?

— То пусте, бабо! Як вони обсядуть, то вони не пустять мене кроком від такого місця, де вони гадають мене привязати. Як би ви знали, як би ви знали! Вони мене так звяжуть, що на світі таких ланців*) нема, аби так глибоко заходили всередину. Та й чую, як дзвортять коло мене..

*) Ланц—ланцюг.

Дзорк, дзорк, дзінь, дзінь... Як зачнуть дзінькати, то голова тріскає на четверо, і уха десь так розкриваються, як рот, і так люблять слухати той бренькіт. Я вночі обернуся та затулю одно ухо, а друге зато розкриється,—і мені кости в голові тре. А я накриюся подушкою, а воно по подушці тими ланцями лупить. Та й ніби каже, ніби лопатою легенькою в саму голову слово суне: а йди-ж, а йди-ж зо мною; так тобі буде добре, добре!.. А я ймуся за постіль та так тримаюся, що мясо в руках тріщить, як би живе розтягав...

— Та чого ти таке кажеш, та чого ти таке нагадуєш?—крикнула на Тому його жінка.

— Ти не страхайся, жінко, бо тепер вони від мене відвернулися геть, мені тепер так легко, як би-м на світ народився. Але я вам хочу уповідати, яка то мука є у того, що тратиться. Такий чоловік аж має бути спасений! Бо ще за його живота з нього нечисте душу викидає, отаки отак, що викопує. Рве тіло, кости розважає, аби собі до душі такі дучки поробити, аби її відти вибрати. Яка то мука, який то страх, який то біль, що за такі страждання дав би собі ногу або руку відтяти!

— Та як воно тебе по ночах тягне, де воно тебе ловить?

— То чути наперед, що воно прийде, та й воно не питає ні дня, ні ночі, ні сонця, ні хмар. Отак вставете рано помолитесь Богу та й йдете собі на подвірря. Станете на порозі та й закаменієте. Сонечко світить, люде вже коло хатів викрикують, а ви стоїте. Чого стоїте? А стоїте того, що щось вас у голову дгнуло, збоку, дуже легенько. А з голови йде до горла, а з горла в очі, в чоло. Та й вже знаєте, що десь з-за гір, з-за чистого неба,

ще з позаду сонця припливе чорна хмара. Ви не годні сказати, відки ви знаєте, що вона прийде, але зо три дні ви наслухаєте її шуму, як вона залопотить по-під небо. Та й пускаєте увесь розум за нею; він біжить від вас отак, як пастух вівці лишить, отак до-знаку ви лишаєтеся такі самі, а страх такий великий, що боїтеся одно слово сказати. Заціпить вам зуби та й чекає.

— Я знаю, Томо, я розумію, якурат воно так,— сказав Миколай Басараб.

— Миколаю, ти здурів, чи що тебе напало?!

— Я лишень так...

Басараби поглянули недовірливо на Миколая і замовкли.

— Люде, ви не страхайтеся, що Тома вповідає, бо він вам як розповість, то вже маєте знати, як воно чіпляється до хрестянина. Бо то десь ваш ще пра-прадід воював з турками та вбив семеро маленьких дітей, наткнув на спис так як курчат, та й його Бог покарав, бо він зараз покинув воювати і ходив з тими дітьми тринадцять років. Ніби не ходив, бо то погнило, але все носив той спис і все йому виглядало, що він оті діти носить. Та й відси пішла кара на Басарабів. То ще як я йшла за Семена, та мої мама мені повістували за се та й не радили йти. Та той гріх за оті діти ви покутуєте, але то межі вами десь-не-десь прокидається. Не кожний Басараб носить той гріх, лиш Бог одному котромусь кладе його в сумління. Та тому ви не лякайтеся, а що Тома каже, то ви собі затамте, яке то гріх виробляє, доки не відкуплений. Бо тіло все перебуде, по нім нічого не пізнати, але сумління точить. Та то видко на дереві на такім великім, що хмар досягає. Розколені його, а там сама червоточина; червяка не видко,

Виводили з села.

Над заходом червона хмара закаменіла. Довкола неї зоря обкинула свої біляві пасма, і подібна була ота хмара на закервавлену голову якогось святого. Із-за тої голови промикалися лучі сонця.

На подвіррю стояла гурма людей. Від заходу я било на них світло, як від червоного каміня—твердине і стале. З хати ще сипалося багато народу. Як тить д умерлого—такі смутні виходили.

тратити За людьми вийшов молоденький парубок з цілує, зриженою головою. Всі на нього дивилися. Зда- як грань ч ім, що ота голова, що тепер буяла у кернебо скоч-вітілі, та має впасти з пліч—десь далеко на слово: тікай, у дорогу. В чужих краях, десь аж під від тої води впаде на дорогу та буде валятися. Мама розскакується порозі.

нете на вербуче йдеш, синку?

ляться веселі, дамо.

причини, самі ти на кого нас покидаєш?

моцують, а ви о заплакали, сестри руки заломали, а

бите ви, лишень овою до одвірка.

тікай, тікай! Руки до сина тато.

усушені та й знов нку, на фуру, бо колію спізнимо.

чите, або жінку, аб переночуй у мене, синку. Я тебе

чить: тікай. Але і га, дула на тебе як на рану... Я

все то так, як би не дем виряжу і плакати не буду.

нема людей. Приходи чуй, дитинко!

дується та грушка, га рукави та й повела до хати.

та виділи її. Де який д'воротям. Незабавки вийшла

бантина,—все вам н зарь мала бліду, як крейда.

чоловіка у тисячу б тався тато,—а мені хто, небоже,

йти. А потім лишит апає?

або й дві, або й п заревіли. Тато внав головою на віз і

застигає, очі та лист.

вують. Але а

ще з-позаду сонця припливе чорна хмара. Ви не годні сказати, відки ви знаєте, що вона прийде, але зо три дні ви наслухаєте її шуму, як вона залопотить по-під небо. Та й пускаєте увесь розум за нею; він біжить від вас отак, як пастух вівці лишить, отак до-знаку ви лишаєтеся такі самі, а страх такий великий, що боїтеся одно слово ск' у зати. Заціпить вам зуби та й чекаєте.

— Я знаю, Томо, я розумію, якурат воно тауди, сказав Миколай Басараб.

— Миколаю, ти здурів, чи що тебе напат легко!

— Я лишень так...

Басараби поглянули недовірливо наобити, як і замовкли.

— Люде, ви не страхайтеся, що Тома пер мені, бо він вам як розповість, то вже маєтд, рад... Воно чіпляється до хрестянина. Бо тм сні. ще пра-прадід воював з турками та просити. маленьких дітей, наткнув на спис тва е, що вона та й його Бог покарав, бо він зарядесь е в чоло-ювати і ходив з тими дітьми треслабне. Ніби не ходив, бо то погнило, а спис і все йому виглядало, що сить. Та й відси пішла кара на як я йшла за Семена, та мої м вали за се та й не радили йтием, де він пішов?— діти ви покутуєте, але то межі прокидається. Не кожний Басараден не рушився з лиш Бог одному котромусь кла. Та тому ви не лякайтеся, а що жу... Де він пішов? собі затямте, яке то гріх вироблби позривалися і куплений. Бо тіло все перебуде. пізнати, але сумління точить. Та то обить крику... реві на таким великім, що хмар досягає його, а там сама червоточина; червяка не

Виводили з села.

Над заходом червона хмара закаменіла. Довкола неї зоря обкинула свої біляві пасма, і подібна була ота хмара на закервавлену голову якогось святого. Із-за тої голови промикалися лучі сонця.

На подвіррю стояла гурма людей. Від заходу било на них світло, як від червоного каміня—тверде і сталє. З хати ще сипалося багато народу. Як від умерлого—такі смутні виходили.

За людьми вийшов молоденький парубок з обстриженою головою. Всі на нього дивилися. Здавалося їм, що ота голова, що тепер буяла у кервавім світлі, та має впасти з пліч—десь далеко на цісарську дорогу. В чужих краях, десь аж під сонцем впаде на дорогу та буде валятися. Мама естояла на порозі.

— Ти вже йдеш, синку?

— Йду, мамо.

— А ти-ж на кого нас покидаєш?

Жінки заплакали, сестри руки заломали, а мама біла головою до одвірка.

Підійшов до сина тато.

— Сідаймо, синку, на фуру, бо колію спізнимо.

— Ще сю ніч переночуй у мене, синку. Я тебе так гірко пістувала, дула на тебе як на рану... Я тебе разом з сонцем виряжу і плакати не буду. Переночуй, переночуй, дитинко!

Взяла сина за рукави та й повела до хати.

Мир подався д'воротям. Незабавки вийшла мама з сином. Тварь мала бліду, як крейда.

— Синку,—питався тато,—а мені хто, небоже, кукурудзки висапає?

Хлопи заревіли. Тато внав головою на віз і трясся як лист.

— Гей, ходім.

Мама не пускала.

— Миколайку, та не йди бо! Та заки ти обернешся, то пороги в хаті поскривлюються, то вугли погніють. Мене не застанеш уже і, відай, сам не прийдеш.

Ймила сина за ноги.

— Воліла б тебе на даву лагодити!

Пішли. Хто стояв коло воріт, то йшов рекрута відводити.

Переходили ліс. Листя устелило дорогу. По-загиналося у мідяні човенця, аби з водою осінньою поплисти у ту дорогу за рекрутом. Ліс переймав голос мамин, ніс його у поле, клав на межі, аби знало, що як весна утвориться, то Миколай на нім вже не буде орати.

За лісом стали в полі. Рекрут взявся прощати з селом:

— Бувайте здорові і свої і чужі. Як чим докорив, то забудьте, але благословіть у далеку дорогу.

Всі поскидали капелюхи.

— Повертайся здоровий назад та не забавляйся.

Син з татом сіли на фуру. Мама ймилася руками за колесо.

— Синку, возьми мене з собою. А ні, то буду полем бігти навпростець та й тебе здогоню.

— Люде добрі, возьміть-но жінку, бо руки собі поломить.

Люде силоміць відтягли від воза і держали. Фура рушила.

— Йди здоров, Миколаю!—кричала громада.

Тої ночі сиділа на подвіррю стара мама та захриплим голосом заводила:

— Відки тебе визирати, де тебе шукати?!

Доньки, як зозулі, до неї говорили.

Над ними розстелилося осіннє склепіння небесне. Звізди мерехтіли, як золоті чічки на гладкім, залізнім тоді.

Стратився.

Колія летіла у світи. У кутику на лавці сидів мужик та плакав. Аби його ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову у писану тайстру*). Сльози падали як дощ. Як раптовий дощ падали, що нараз пуститься, та й незабавки уймається.

Твердий такт залізниці гатив у мужицьку душу як молотом.

— Та ще снівся мені недавно. Десь я беру в воду з керниці, а він десь на самім споді у такій подергій кожущині, що Господи! Тут, тут утопиться. Миколайку, синку,—десь я йому кажу,—а ти-ж тут що дієш? А він мені повідає:

— Ой, тату, не годен я у війську бути.

— Кажу я йому: терпи, та до науки берися, та чисто коло себе ходи. Та й от вже навчився...

Одна велика сльоза покотилася долі лицем та й впала на тайстру.

— Іду до нього та знаю, що вже його не застану. Але чи буде до кого вернутися? Бігла за мною полем, кєрвавими сльозами просила, аби її взяти. Ноги її посиніли від снігу; верещала, як неспова розуму. Але я нагнав коні та й примкнув. Може десь там серед поля вже домерзає... Було сгару взяти. А нам же тепер чого треба? Най грешні йдуть, най худоба з голоду гине! Та-

*) Горбу.

ким трупам як ми, та нащо нам? Торби най пошпе та підемо просючі межі люде у те місто, що Миколаєва могила у нім буде.

Притулив лице до шибки, та й сльози по вікні спливали.

— Ой, стара; тото-ж діждалися на сивий волос вінка! Тото, небого, десь б'еш головою у стіни, тото до Бога ридаеш!

Старий хлищав як мала дитина. Плач і колія підкидали сивою головою як гарбузом. Сльози плили як вода з пори. Мужикові причуєся голос його старої, як вона біжить боса та просить, аби її взяв з собою. Але він коні батогом, та батогом. Лиш зойк*) чути по полю, але далеко.

— Напевне вже її не застану. Коли б ще мене сховали разом з Миколою в могилу. Най би гнили разом, як вкупі не можемо жити. Най би над нами і пес не гавкнув на чужій стороні, але най би укупі були! Де-ж він сам буде в чужій чужиниці!

Колія бігла світами.

— А шкода, щось був уріс як дуб. Бувало, що возьме в руки та й горить йому у тих руках. Було одну втяти ще малому...

Колія добігла до великого міста.

Виходив з людьми. На улиці лишився сам. Мури, мури, а межі мурами дороги, а дорогами тисячі світил в один шнур понасилювані. Світло у пільмі потопало, тремтіло. Ось, ось впаде, і чорне пекло зробиться.

Але світила пускали коріння у пільму і не падали.

— Ой, Миколайку, коби я тебе хоч умерлого видів. Вже й мені, синку, тут буде амінь!

*) Стогін, крик.

Сів під мур. Тайстру поклав на коліна. Сльози вже на ню не падали. Мури подавалися один д'одному, світила сходилися всі до-купи і грали барвою як дуга. Замкнули мужика, аби його добре оглянути, бо він з дуже далеких країв сюда завандрував. Став дощ накрапати. Ще гірше скульвся, та й взявся молити.

— Матінко Христова, усім добрим людям стаєш на порагунок, Миколаю святий... та й бився в груди.

Поліціян надійшов та й справив до касарні *).

— Пані вояк, а то тутечки умер Миколай Чорний?

— Він повісився у вільхах за містом. Тепер лежить у трупарні. Ідіть сею вулицею у долину, а там хтось вам покаже.

Вояк пішов даліше вартувати. Мужик лежав на улиці та й стогнав. Як пролежався, то пішов улицею у долину. Ноги делькотіли як підвіяні і шпоталися.

— Синку, синку, та й ти стратився!.. Скажи мені, синку, що тебе у гріб загнало? Нащо ти душу сратив? Ой, привезу я розрадочку мамі від тебе. Марне пропадем.

У трупарні на великій білій плиті лежав Мирулай. Гарне волосся пливало у крові. Вершок голви відпав як лупина. На животі був хрест, бо навкрест пороли та посшивали.

Тато припав до коліна у ногах Миколая та молився. Цілував ноги сена, бив головою у плиту.

— Ой, дитинко, ми тобі з мамою весілля лагодили та музики наймали, а ти собі геть від нас пішов...

*) Казарми.

Потім підніс трупа, обіймив за шию та й плакався, як коли бй радився.

— Скажи-ж мені, кільки служеб наймати, кільки на бідні роздати, аби тобі Бог гріха не писав?..

Сльози надали на трупа та на білу студену плиту. Плачучи, убірав сина на смерть. У біленьку мережану сорочку, у пояс вишиваний та в капелюх з павами його убрав. Писану тайстру поклав під голови, в головах поклав свічку, аби горіла за страчену душу.

Такий годен та гарний парубок у павах! Лежав на студеній, мармуровій плиті та ніби усміхався до свого тата.

Вечірня година.

Не міг сісти, так його щось гнало від стіни до стіни. Ходив та ходив по хаті. Обстановка хатня і кути замазувалися і пропадали в вечірнім сутінку, а в голові зарисовувалися давні образи що-раз виразніше.

— Отсе така хвиля, коли малі діти вибігають з хати на толоку і граються дуже весело, невово. В таку пору дівчата не хочять гонити товару додому, бо кажуть, що як зоря вечірня на небі виходить, то голос по росі стелиться,—і співають, аби голос стелився. А в зимі мами прядуть кужіль та й співають свої дівочькі співанки, але так сумно, як би банували*) за молодим віком. Діти сходяться разом до-купи і шепочуть на печі та й зашпляють без вечері. Чудна якась вечірня година.

*) Банувати—тужити.

Ходив та гладив себе рукою по чолі, як би хотів усі свої думки замкнути у голові, аби не повилітали, бо щиро хотів їх перегадувати.

— Ба, не знати, що він діє? Такий був добрий товариш. Добре пам'ятаю, як ми раз сиділи у нього в садку. Відай, тоді він говорив за ті білі хмарки. Біла хмарка, казав, з золотими берегами сунеться по небі та лишає по-за собою білі лілії, а сама йде далі та сіє, сіє того цвіту по синім небі—та й за годину нема ні хмарки, ні лілій. Лиш голубе небо морщиться, як голубе море. Правда, він тоді чогось сумував.

Ходив, а очі його ставали такі добрі як у дитини.

— От, вже-м забув кінець. Приходиться вже мамині співанки забувати! А ще до недавна тямив. Зараз. Я займив з Марійкою вівці в поле, у сіножаті. Марійка вишивала собі рукави, такі у фасольки. Фасольки вишивала на-червоно, хвостики синьо, а межі по-між фасольками обкидала чорною волічкою. Я мусів завертати вівці, бо Марійка була старша. Але була одна білоголова вівця та така влазлива, що жадній сіянці не дарувала. Та й я скинув окрайку, і ми її спутали. Був спокій. Я бігав розперезаний по-під верби та свистав, та галасував на все поле. А потім Марійка мене закликала їсти. Їли ми хліб і сир з листка...

Вже сидів на м'ягкім кріслі, і хлоп'ячі спомини гонили його як сон на якісь цвітисті поля, що цвітів на них дуже багато, і можна їх рвати, рвати.

— Потім прийшли до нас мама. Верталися з поля, бо їсти носили робітникам. Дали нам їсти молока і оглядали Маріїні рукави. Та й наказували Марійці, аби ніколи не брала три нитки, ли-

шень дві по-за їглу, бо фасольки будуть череваті. А мені казали, аби не качатися з гори, бо сорочку підру, або собі черево покалічу. „Ти, парубче, не брикай, як кінь по полю, розперезаний, але сиди собі коло Марії та овець пильнуйте“. А я лежав собі коло мами та лупив ногами в траву, а мама казали: „Ти не годен а ні годинки тихо посидіти?“ Та й тоді злетів бузюк на млаку*) таки коло нас. Мама ймили мене, посадили на коліна та й почали співати:

Ой, не коси, бузьку, сіна,
Бо ся зросиш по коліна.
Та най тота чайка косить,
Що набакир шапку носить.

Збірив усі сили пам'яті, аби нагадати решту співанки, і не міг. Очі посумніли.

— Зараз, зараз. Мама пішли до-дому, а я бігав до вечора за бузьком та приспівував: „Ой, не коси, бузьку, сіна“...

Розбігався як той хлопець, що хоче яр перекочити, і над самим яром все стримується. Говорив голосно перші вірші співанки і не міг далі нагадати. Зітхнув, і чорний обвід коло очей ще більше почорнів.

— Боже милий, вже не годен я надточити тої нитки, що увірвалася! Вона вже тоді рвалася, як мені мама мили ноги і чисті онучі видирали з старої сорочки, а тато чобітки обтирали. Всі ми тоді плакали, бо мене пускали у світ на науку. І ходив я по тім світі і гнувся як лоза для кавалка хліба і чув на собі сотки гордих очей.

*) Млака—мокра сіножать.

Махнув рукою, як би хотів відігнати ті горді очі.

— По довгих роках я поїхав до мами. Тата вже не було. Згорблена, стара, з костуром у руках сиділа на призьбі та грілася на сонці. Не пізнала. А потім мене привітала. „Наша, синку, Марія вмерла. Я тобі не писала, аби-сь не сумував. Та як умірала, то все за тебе допитувала. Ми її дурили, що ти над'їдеш. А таки того дня, що вмерла, то казала, що коби тебе хоть крізь вікно, хоть через поріг узріла. Та й умерла.“ Отак рвалася та нитка...

Несвідомо говорив мамину співанку: „Ой не коси, бузьку сіна“...

— Пішли ми з мамою на могилу. Ледве мама добилися. „Гляди, синку, отсе Марійн гріб. Я вже насадила і руги, і барвінку, і хрест дала змалювати, але ще вишеньки не посадила, аж в-осени посажу“. Сіли ми коло гробу, і мама оповідали мені за біду Марійчину. Чоловік злий, діти малі, біда в хаті. Вітер здував з вишень білий цвіт. Цвіт падав на гріб і на нас. Здавалося, що той цвіт зростається з маминим білим волоссям, і що роса з цвіту спадала на мамине лице. А я нагадував собі, як ми з Марійкою вівці пасли...

Гарячі сльози впали на стіл.

— А потім мама вмерли. Гріб мамин недалеко від Марійного. Цвіт з маминої вишеньки падає на гріб Марії, а з Марійної—на мамин гріб. Був я там раз. Сидів межі тими гробами, і нагадалася мені мамина співанка. Коли не знаю вже кінця. Посидів я там та й пішов з могили. Лиш вишневий цвіт з гробів летів за мною, як коли би тим цвітом сестра і мама просили, аби-м не йшов...

Ще довго ходив по хаті та несвідомо шептав:

Ой, не коси, бузьку, сіна,
Бо ся зросиш по коліна.
Та най тота чайка косить,
Що набакир шапку носитьь.

Портрет.

Як коли би голуб над його головою білі крила розхилив, як коли би з-по-за білих крил сине небо прозирало.

Великий фотель тулив у собі старого пана. Голова його хиталася як галузка від вітру — раз-по-раз без ушину. Губи все щось жували. Руки дрожали — не хотіли нічого держатися.

Сили нема ні жадної... загіртку ніякого, студінь у кістках. Час вже, ой, ча-ас! Тіло землею пахне, до землі важить...

Загасла люлька. Всі сили зібрав до-купи, аби наново запалити. Відхилювалася як жива, виминала пальці, тікала, як би дровичалася. Розкинула попіль по всій одежі. Вже курила і успокоїлася. Та цибух розігрався — все вимикався з губів.

Як осінній листок на рвучій воді.

Один фотель стояв твердо, як молодий дужий птах, що тримав старого на крилах.

— Вічная пам'ять, Господи помилуй, та й ямка, та й гур, гур! Та й по всім...

Червоні проміні сонця вбігли через вікно як на ратунок, аби звязати всі сили до-купи.

Портрет і фортеп'ян зачервонілися. Глянув на них і цілий заделькотів як у пропасниці. Фотель скрипів, ледве видержував.

— Далеко, далеко... Одна однісінька... Вже не побачу, ой, ні. Коли б хоч раз на хвилинку... Яка пещена була...

Старече знесилення термосило ним, як би конче хотіло викинути з фотелю, аби панувати безмежно.

Схопився за поручча і не давався, як той, що топиться та хвилям не дається.

Дивився на чорний, довгий фортеп'ян.

— Я, татку, буду на нім грати, як з левом бавитися. Доведу його до встеклости, і люде будуть умірати зі страху. Холодний піт їм на чолі виступить. Або поглажу його по голові, і він ляже мені під ноги як вірний пес. А публіці, татку, буде здаватися, що вона свого лева під ноги взяла...

— А врешті заграю їм пісеньку. Буде їм здаватися, що попохожують по різнобарвих квітах і по шовковім зіллю. Аж спотикатися будуть. Та й будуть видіти, як дівчина рве барвінок, як злупить його і сріблом посрібляє, і почують її пісню. Така то буде пісня, що всі стануть добрі і веселі. Ой, татку, татку, як я буду грати, грати!

— Отак казала, а як-же. Пещена була... Та й далеко... Коли б хоч на хвилинку побачити...

Прóбував знов люльку запалити.

В н о р ч м і.

Коло довгого стола сидів Іван та Проць. Котили по столі завзяті слова і схилившися слухали, що стіл говорить. Нарікали та й пили. Проця жінка біла, а Іван його вчив бути паном жінці.

— Ого, вже най того шлях трафить, що його корова б'є!—казав Іван.—Як би мене жінка мизинним пальцем кинула, то б з неї капусту зробив, на винне яблуко розпосочив би! Мой, таже се покаяніє на увесь світ, аби жінка лупила чоловіка як коня! Але я би її борзо до пам'яти привів, щоб не пам'ятала, куди ходить. Вигострив би сокиру на точилі, та й руки по лікті обрубав би. Лиш раз, два, та й рукам кінець! Сказав оце Іван, та й здоймив руки вгору, як коли би мав гадку злетіти. Подав голову назад, очі вп'ялив у Проця та чекав, що Проць йому скаже.

Проць помахував головою, та й нічого, счрота, неказав, бо що мав казати, коли все правда.

— Ей, ти, паршику, не телепайся над книжкою, як шибеник на грабку, але давай, брате, горілки. Я платю, а ти давай, бо мій кременал, а твоя смерть! Не гандлюй зо мною, але сип тої браги...—казав Проць та й бив кулаком у стіл.

Жид сміявся, наливаючи горілку. Газди стали пити. Нахилювалися до себе і відхилювалися, як би дві галузці, що ними легенький вітер колише.

— Та гадаєш—казав Іван—що ти б чекав на шандарів *), аби її брали? Лише б руки обрубав, та й свиту на себе та й до суду. Встид за встид, але я б сказав панам, що мене жінка била, а я руки обтяв. Може б яку днину посидів, а може б і години не сидів.

По сім слові пили горілку. Так гірко пили як кров, кров свою—так кривилися.

— Процю, брате,—видиш, п'ємо горілку; ти мене частуєш, але п'ємо свою працю, свою кервави-

*) Жандармів.

цю. Кров свою п'ємо. Але радію тобі, щире тебе наказую, припри собі жінку, най вона до тебе руки не протягає. Мой, таже ти сміхом став по селу; жінка б'є та духу наслухає, а ти газдою маєш бути?! Я би таку жінку дзумбелав та в ступу б запрягав та канчук дротяний з клинка б до неї стягав!

Іван виймав гроші і хотів собі заплатити за горілку, але Проць змів гроші на землю, бо дуже росердився.

— Іванку, за що мене, брате, пореш без ножа? Я маю охоту тебе зачастувати, бо ти мене, як якийсь казав, як мама рідна на добре радиш. Не тич мені грошей, але пий.

Та й знов пили.

— Або говори з нею по добру! Як прийдеш до-дому, та й кажи жінці так: гей, жінко, де ти мені присягала? Чи на сміттю, чи в церкві? Чи рабин нас вінчав, чи піп шлюб давав? Ти до мене руки протягаєш, а я ручки втну. Стій, внеси стілець та сокиру, та й будемо рахуватися... Так ти її наповідай, та може налякаєш...

— Іванку! ти, небоже, моеї жінки не знаєш. Таже вона така тверда на серце, що б ката не збоялася. Я часом хочу їй дати огрозу, але вона, що має під руками, та як не впоре! Аби її дохторі так по смерті поролі!

— Ти марнотрате—каже—ти, що видиш, та до корчми тягнеш, та ще мене хочеш збиткувати?!

— Але кажу тобі, що я такий від неї битий, такий парений, що прийдеться мені від хати йти. Але кажу, може їй Бог руки без мене усунуть, може я допросюся сього у Бога...

— Чекай на Бога, чекай, дурний, а вона буде бити, аж на вітер здіймати. О, вже ти такий газ

да своїй жінці, як вербовий заніз у ярмі. Плюнути не варт на такого газду!

Проць закапльявся, аж посинів. Іван поклав обидва кулаки в зуби та й гриз. Потім скреготав зубами на всю корчму.

— Ходь сюди, арендарю. Мой, жиде, ти вчена голова, та тому з нас шкуру лупиш; скажи мені, чи є такий паруграф, аби жінка чоловіка біла, чи є такий рихт*)? Ти читаєш у книжках, аж скаправів-єсь, то десь там воно повинно найтися. Як цісарь такий паруграф написав, най я знаю. Бо як цісарь таке право видав, то най моя також мене б'є. Руки складу навхрест, а вона най бучкує. Як право цісарське, то має бути цісарське!

Жид казав, що такого права не дочитався. А Процеві казав, що повинен йти до-дому, бо жінка буде сварити.

Проць плюнув, пролупив очі і довго дивився на жида. Хотів сварити, але обміркувався та й встав з лави.

Ідучи до-дому, горланив на ціле село:

— Коли-ж бо не боїться, отож нічогісенько не боїться...

— Але я руки обітну, як вербу підчімхаю! А се-ж куди? Як прийшла, то був бузьок на хаті, а тепер? Де, де тому край?

Чути було, як Проць приспівував: „Де, де-е, та де тому край?..“

Як доходив до хати, то замовкав, а на воротах геть затих.

*) Такий закон.

Лесева фамілія.

Лесь своїм звичаєм украв від жінки трохи ячменю і ніс до корчми. Не ніс, але біг до жида, і все обзирався.

— Ого, вже біжить з бахурами, бодай же-сьте голови поломили! Коби забігти до корчми, бо як допаде, та й знов буде рейвах на ціле село.

І побіг з мішком на плечах. Але жінка з хлопцями доганяла. Вже перед самою корчмою ханнула за мішок.

— Ой, не тікай, ой, не біжи, не розноси мою працю з-межи дітей!

— А ти, мерзо, знов хочеш робити веймірь на всі люде! Лице би-сь мала!

— Лиця я із-за такого газди не мала, та й не буду мати! Давай мішок та пропадай. А ні, то будем тебе бити, буду тебе бити з дітьми насеред села! Най буде покаяніе на увесь світ! Давай!

— Ти, стара, та чи ти здуріла? Та я тебе і бахурів твоїх повішаю!

— Андрійку, синку, лиш по ногах, лиш по ногах, най вам хлібець по жидах не розносить! Так бийте, аби-сьте ноги поломили. На каліку то ще заробимо, але на пияка ми не годні наробити!

Вона говорила до своїх двох хлопців, що стояли з бучками і несміло дивилися на тата. Андрійко мав може десять років, а Іванко з вісім. Вони не сміли приступити і бити тата.

— Бий, Андрійку, я буду тримати за руки. Лиш по ногах, лиш по ногах!

І вдарила Лесья по лиці. Він поправив її ще ліпше, аж кров потекла. Тенер хлопці підбігли і почали валити бучками по ногах.

— Ліпше, синку; уваліть йому ноги як псові, аби їх тягав за собою!

І плювала кровію і синіла, але тримала за руки.

Хлопці вже зважилися і підбігали як щенюки, і били по ногах, і відбігали, і знов били. Майже бавилися, майже сміялися.

З корчми вибігло кілька людей.

— Мой, таже сього ще ніхто не видів, відколи світ! Глянь, як б'ють; ще цицька коло рота не обісхла. Покаяннє на увесь мир!

Хлопці били як скажені, а Лесь і Лесиха стояли закаменілі, покервавлені і не рушались з місця.

— Гей, ви, хлопці, таже ви пірветесь коло батька...

— Було брати довші буки, аби ліпше дошкуляли...

— Бийте по голові татка, у розум, у тім'я...

Отак викрикував якийсь п'яний зперед корчми.

Лесь кинув мішок на землю і став як дурний. Він такого нападу ніколи не сподівався і не знав, що робити. Врешті ліг на землю і скинув свиту.

— Андрійку та й ти, Іванку, йдіть тепер бийте, я а ні кинуся. Ви ще малі, то вам тяжко підбігати. Гай, бийте...

Хлопці стояли подалік і дивно дивилися на тата. Поволеньки покидали бучки і дивилися на маму.

— Та чому їх не заставляєш, аби били, я ж бо ліг—бийте!

Лесиха заревіла на все село.

— Що я, люде, винна? Я б'юся по ланах з дітьми на сухім хлібці, та що я уторгую, то він

все до корчми виносить. Я, люде, не можу нічого заробити через нього, бо не можу хати лишити. Таже він лишив нас без драночки у хаті. Що залямить, та й до жидів за горілку несе. Я не годна наробити і на діти і на жидів. Най собі діе, що хоче, але я вже не годна...

— Таж бийте, і пальцем не кину!

— Най тебе, чоловіче, Бог поб'є, де ти нам вік пустив марне і діти осиротив! Та ти нас кільки набився, що ми ніколи з синців не виходимо, як воли з ярма. Таже я не можу горщечка у хаті затримати, бо все вибиваєш. А кільки я з дітьми почувала на морозі, а кільки ти лишень вікон набився? Нічого тобі не кажу, най тебе Бог скарає за мене та й за діти! Ото б я собі долю в Бога вимолила... Люде, люде, не дивуйтеся, бо не знаєте...

Взяла мішок на плечі та й поволіклася до дому з дітьми, як підбита курка.

Лесь лежав на землі і не рушився.

— Але піду до кременалу, на вічний кременал піду. Раз! Такого ніхто не чув та й не буде чути. Таке вистрою, що земля здригнеться!

І лежав, і свистав завзято.

Лесиха повиносила все з хати до сусідів. На ніч лягла з дітьми спати в городі, у бур'янах. Боялася п'яного Лесея, що вночі прийде. Дітям постелила мішок і накрила кожухом. Сама чипіла над ними.

— Діти, діти, що маємо робити? Тото-ж я вам постелила сьогодні на увесь вік! І пімрете, та слави не збудетеся! Не годна я сього за вас відмолити...

І плакала, і наслухала, чи Лесь не вертає.

Небо дріжало разом зі звіздами. Одна впала з неба. Лесиха перехрестилася.

Побожна.

Семен та Семениха прийшли з церкви та й обідали—мачали студену кулешу у сметану. Чоловік їв, аж очі вилазили, а жінка поchtиво їла. Раз-по-раз втиралася рукавом, бо чоловік кидав на ню цятчками слини. Таку мав натуру, що цмакав і пускав слиною як піском у очі.

— Не можеш ту башту трохи приперти, не можна хліба з'їсти...

Семен їв і не приперав башти. Трохи його жінка вколола тим словом, але він во-чів далі сметану з миски.

— Чмакає, як штирі свині. Боже, Боже, таку маєш губу нехарапутну, як у старої конини.

Семен ще мовчав. Трохи був і винен, а по-друге, хотів добре попоїсти. Врешті, встав і перехрестився. Вийшов на двір, дав свиням пити і вернувся аби лягати.

— Аді, насадився, та й лягає як колода,—ануно чи він викаже де носа? Гніє отак кожного свята та й неділі.

— Чи ти собі гудза зо мною шукаєш? Як я тобі завяжу гудз, то ти його не розвяжеш!

— Я би тебе що-неділі живого кусала.

— Коби то свиня мала роги...

— Стоїть у церкві як баран недорізаний. Інші гадзи, як гадзи, а він такий зателепаний як холера. Мені аж лице лунається за такого гадзу.

— Ото, бідна головко, та й втрачу царство небесне! Нагаруйся цілий тиждень, та ще у церкві як стовп стій! Стій уже ти за мене, а я і так Божого слова вислухаю.

— Ой, вже ти слухаєш слова Божого. Одного номера не знаєш, що піп казав на казанню. Ста-

неш насеред церкви як сновида. Дивися, а очі вже пішли у стовбір; дивися, а рот вже розхилився як ворота; дивися, а слина тече вже з рота. А я дивлюся, та й земля підо мною горить зі втогиду!

— Уступися від мене ти, побожна, най я трохи очі прижмуру. Тобі однако молоти, а я ледве тлінний.

— Бо не стій у церкві як слуп. Лиш піп стане з книжки читати, а ти вже очі вилупиш як цибулі. Та й махаєш головою як конина на сонце, та й пускаєш нитки слини, як павук, такі тоненькі—лиш що не захаркотиш у церкві. А моя мама казали, що то нечисте закрадається, та чоловіка на сон ломить, аби Божого слова не слухав. А коло тебе нема Бога, ой, бігме, нема!

— Агій на тебе, таже най до твоєї голови дідько причепиться, не до моєї! Ото побожна! Мой, та ти записалася у якесь архириимське брацтво та гадаєш, що вже свята? Та я тобі так шкуру спишу, як у книжці, такими синіми рядами.. Зійшлися газдині у брацтво! Ніхто такого не чув та й не видів. Одна мала дитину дівкою, друга удовою, третя найшла собі без чоловіка—самі порядні газдині зійшлися. Та якби вас тоті чернці знали, що ви за челядинки, та вони би вас буком з церкви! Алі, які мені побожні, лиш хвоста назаді хибує! Книжки читають, образи купують, таки живі до раю!

Семениха аж заплакала, аж затремтіла.

— То було мене не брати, як мала дитину. Ото я собі долю напирала. Таже за тебе була би й сука не пішла, за такого вола невмиваного! Ще молися Богу, що я собі світ з тобою завязала, бо був би ходив отак до гробної дошки.

— Бо я був дурний, злакомився на поле, та й відьму взяв до хати. Я би тепер і свого додав, коби відчепитися!

— Ой, не відчепишся! Я знаю, ти би хотів ще другу взяти з полем, але, не бійся, мене дош і не діб'еш. Я таки буду жити, таки мушиш на мене дивитися та й решта!

— Та жий, поки світа та сонця...

— Та й до брацтва буду ходити, та й що мені зробиш!

— О, вже ти в тім брацтві не будеш, хіба би мене не було! Я ті книжки пошпуряю, а тебе прив'яжу. Вже ти мені не будеш приносити розуму від чернців...

— Ой, буду, буду та й вже!

— А відчепишся від мене, бо як возьму яке лихо та й перевалю!

— Мамко, мамко, тож ти мене дала за кальвіна, ти мені світ завязала! Гляди, в неділю береться бити!

„Мой, мой, а тож я розчинав сварку? Та міркуйте собі, що це за побожна? Ей, небого, коли ти так, то я тобі трохи прикоротаю, я тобі писочок трохи припру. Таже через цю побожну треба б хату покидати! Спи, біда, але буду бити!

Семениха втікала на двір, але чоловік ймив у сінях і бив. Мусив бити.

М а й с т е р.

То як часом майстер напився в саму міру ні замало, ні забагато, то розказував одну подію зі свого життя. Всі, що були у корчмі, слухали його з увагою, навіть і жид слухав.

— Та я вам не буду ні цеї, ні тої городити. Був я майстер, був я ґазда—ціле село прикаже. Тепер я лайдак, най і це село прикаже,—марного слова не скажу. Не скажу, бо що правда, то не гріх. Але як то воно на мене впало? За оце ви питаєте...

— Прийду до ґазди, обдивлюся по матріяні*), по пляцові, прибью торг, могорич вип'ємо та й до роботи! Плюну у жмені, сокиру в руки та й дивися, а будинок як дзиґарок виріс на подвіррю. З котрого хоч боку заходи—дзиґарок.

— Вийду в неділю з церкви, йду до-дому та й нютую**) собі в голові, що най лиш пожию з десяти років, та й село геть перебудую. Так перебудую, що не жаль буде у нього зайти...

— Дома пообідаю та й іду в поле на жито подивитися. На биті гори обернуся, глипну на село, а мої, мосьпане, будинки, як та птаха легка, що ледве землі доторкається. Як стану, як глипну, то так мені весело, як мамі, що дивиться на свої діти. А так мені легко, що сто миль перелетів би...

— А так мені Бог годив, що що загадаю, та й маю. Я собі нивку купив одну, ба й другу, я собі коровку, овечки. Годило, у руки йшло, як з води йшло.

— А мама, бувало, припадають коло мене та приповідать:

„Ой, синку, то тобі Бог файний талан дав у руки; нема такої днини і години, аби-м Богові святому не дякувала за тебе“. Кажуть: „старий, старий, а встань-но та подивися на нашого Івана, який він ґазда?“ А жінка слухає того та як скрипочка увихається по хаті...

*) Матріян—матеріал.

**) Нютовати—міркувати, розважати.

На сім місці Іван випростувався; лице його пашило великою радістю. Ті, що його слухали, дивилися на нього якось смутно, але мовчали. Іван їх завойовував своєю бесідою. Робив з корчми церкву.

— Але потім, браття, пішло все коміть-головом. Якби взяв на долоню шір'я та й подув,—то так пішло все. Не лишилося нічого навкруг пальця обвити...

— Прийшов одної неділі чоловік з Луговиськ та й каже: „так і так, ксьондз наш закликає вас до себе“. Зібрався я та й іду. То не далека українна,—та й прихожу до Лугівського ксьондза.

— А щось мені вже дорогою на душі потенкувало. Прихожу, поцілував ксьондза в руку, та він мені каже, що так і так, у нашій селі треба нову церкву класти. Ми, каже, не погодилися з тим гуцулом, що кладе церкви, а чули-м, що ти добрий майстер, та й порадилися, аби ти нам клав церкву.

— Як я, знаєте, це вчув, та й на мене піт збив, як коли на слабу худобину. Аді, і сьогодні не пам'ятаю, що я на то сказав ксьондзові, як я з хати вийшов? Щось ніби обмарило...

— Вертаюся до-дому, а мені то чорно, то жовто перед очима; вітер ніби з віг згонить. А в голові, як коли би цигани клеветцями*) гатили. Але гадка гадку рівно пошибає. Десь я собі думаю: мой, таже це не стодола, таже тут, братіку, тисячі дають на твої руки, таже церкву люде будуть видіти із всіх сіл. Такий я страх дістав, що най Бог боронить! Отак як би мені хто сокирою зарубав у голову...

*) Клевець—молоток,

— Прихожу я до-дому, та й а ні жінка, а ні діти мені не милі. Нічого я нікому не кажу—мну в собі. — Ліг я спати. Сплю як камінь, сплю—не висплюся. А мені сниться, що я десь у вишневім саду лежу та на сопілку граю. Вишні зацвіли, аж молоко капає, а я лежу та на сопілку граю. Але десь коло того саду вчинилася церква, я її десь ще поклав, а вона коло саду вчинилася. Як нараз десь не заgrimить, як коли би гора завалилася! А то церква розлетілася на порох. Той дзвінок, що на самій горі стоїть, десь так дзвонить, але так жалісливо, що аж! Сам дзвонить. Десь я хочу підвестися, а то мене церква геть привалила. Десь вода велика вчинилася, десь по воді ворін, ворін таких пливає, що вода чорнісінька. А дзвінок на горі (форт*) дзвонить; і церкви нема, а дзвінок на горі все дзвонить...

— Десь я кричу ратунку, та й мене збудили та трохи спам'ятали.

— Дальше нічо не тямлю. Доста того, що-м вилежав три місяці та й потім нічо з мене не зробилося...

— Гудул поклав таки церкву у Луговиськах, а мене світа збавив, збавив навіки...

Далі майстер не розповідав своєї історії, бо всі знали, що потім сталося.

Врешті і не міг розповідати, бо дійшовши до цього місця в оповіданню, клав наперед себе фляшку горілки і пив по-над міру. Зато ті, що дотепер слухали його і мовчки сиділи, розбалакувалися і жалували майстра.

— То, видите, чоловік ба сеї, ба тої собі загадує, а то все Божа міць! У Бога нема, що цей

*) Форт—з німецького: In Einem fort—без перерви.

файний, а цей старий, а цей бідний,—у Бога всі однакі; що має Бог дати, то дасть і найбіднішому і найбагатшому...

— Та вже воно правда, що від Божої моці ніхто не сховається, але бо десь такі люде є, що чоловіка збавляють. Аді, гуцул поробив йому якусь біду,—чи підсипав, чи розум завязав, та й що з чоловіка зробилося?—Ніц, болото зробилося. Та оце є, що чоловік чоловіка так зопсує...

— Та то гуцульська віра, бодай його шлях трафив! Аді, генди*) паршик лиш звис на нашу працю, але він ліпший від гуцула. Бо він возьме гроші, маєток зарабує, але розуму не відбере. А гуцул поробить таке, що чоловік о-світі забувається. Гуцула гони від хати як пса!..

— Правду кажете, ой, бігме, правду. Таже Іван потім здурів. Загнав жінку в гріб, діти повідгонив від хати, пустив де що є. Має хатчину, але таку страшну та облунану, що лячно до неї увійти. Аді, не за довгий час піде відси до-дому, та й виб'є вікна, та й ляже на піч та співатиме. Та ніби він тепер має добрий розум? Таже розумний не бив би вікна у своїй хаті, та не купував би їх що-місяця два рази. То лиш так здається, що він добре говорить, але йому в голові рівно хиба!..

— Пустив його невіра марне. Так його зсукав, що до смерти ніхто його не розсуче. Зломив йому волю; його ні робота не береться, ні нічо, а що заробить трошки, та й все посідає в корчмі...

— Най Пан Біг боронить кожного доброго чоловіка...

*) Генди—отам.

Синя книжечка.

Отой Антін, що онде п'яний викрикує на толоці, був все якийсь нещасливий. Все йшло йому з рук, а ніщо в руки. Купить корову, а та й здохне; купить свиню, а та й решетину дістане. Кожний раз отак.

Але як умерла йому жінка, а за нею і два хлопці, та й Антін як не той став. Пив, та пив, та пив; пропив поле, пропив город, а тепер хату продав. Продав хату, взяв собі від вїйта синю книжечку службову та й має йти десь найматися, служби собі шукати.

Сидить отам п'яний та й рахує, аби село чуло, кому продав поле, кому город, а кому хату.

— Продав та й амінь! Не мое та й решта! Не мо-о-е! Ей, коби дід мій та підвівся із гроба! Мосьпане, штирі воли як слимузи *) двадцять штирі морги поля, хати на ціле село! Все мав. А тепер, дивись!

Показував селові синю книжечку.

— Ой, п'ю та й ще буду. За своє п'ю, нікому до того діла немає. А він мені каже: мой, пропив еси ґрунт! Печатку прибиває та й картає! Е, я ще не таких войтів видів.

— Аби тобі так умірати легко, як мені гавди легко!

— Йду я з хати, геть цілком вихожу, та й поцілував поріг, та й іду. Не мое та й решта! Бий як пса від чужої хати! Можна—прошу. Було мое, а тепер чуже. Вихожу на двір, а ліс шумить, словами говорять: вернися, Антоне, до хати, вернися, гей!

*) Слимуз—слимак.

Антін б'ється обидвома кулаками в груди, аж гомін селом іде.

— Знаєте, жаль такий прийшов, що раз жаль! Вхожу назад до хати. Посидів, посидів, та й вихожу—не мое, що маю казати, коли не мое...

— Аби так моїм ворогам конати, як мені було із своєї хати виступати!

— Вихожу я на двір та й ні, таки обмарило. Зелений мох на хаті, треба було б її пошивати. Камінь, вода—не я тебе буду, небого, пошивати. Камінь,—аби камінь, і той тріснув би од жалю!

Антін по сім слові гатить руками у землю, як у камінь.

— Сів я на призьбу. Ще небіжка мастила, а я глину тачками возив. Лиш хочу встати, а призьба не пускає. А мені жаль, не жаль, ні! Але таки гину... Сижу я та реву, так реву, як би з мене хто паси дер. Люде ззираються на покаяніє.

— Аді, отам коло воріт та піп проці казав. Увесь мир плакав. Порядна, каже, жона була, працьовита...

— Перевертайтеся в гробі, небожата, бо я лайдак. Пропив усе, що до нитки. І полотно пропив. Чуеш, Маріє, та й ти, Васильку, та й ти, Юрчику; тепер батько буде у рантухових*) сорочках ходити та жидам води доноситьвати...

Антін тепер показує на войтову хату.

— Але війтиха—добра жінка. Винесла мені хліб на дорогу, аби війт не видів. Най пан Бог твоїм дітям годить, де вони поступлять. Най вам Бог усім дає лінше, як мені...

*) Рантух—бавовняне тонке полотно.

— На який гатунок*) я маю на чужі призьбі сидіти? Іду. Лиш поступив з неї, а вікна вплач. Заплакали, як маленькі діти. Ліс їм наповідає, а вони сльозу за сльозою просікають. Заплакала за мною хата. Як дитина за мамою—так заплакала.

— Обтер я полою вікна, аби за мною не плакали, бо дурно, та й виступив звідти цілком.

— Ой, легко, як каміня гризти. Темний світ навперед мене...

Антін обводить рукою довкола себе.

— Ось, є ще гроші, але буду пити. З нашими людьми нап'юся, з ними пустю. Най знають, як із села я виходив.

— Дивись, в пазусі маю синю книжечку. Оце моя хата і моє поле і мої городи. Іду собі з нею на край світа! Книжечка від цісаря, усюди маю двері отворені. Усюди. І по панах, і по жидах, і по всякій вірі!

А н г е л.

Присвята Зоні Данілович.

Стара Тимчиха грілася на призьбі проти сонця. Поперед ворота проходили люде, і ніхто з бабсю слова не заговорив. „Славайсу“—„Навіки слава“,—лиш тільки бесіди і розмови.

— Старого лиш возьми та закопай! Шкода тої ложки страви, що з'їсть, та того кута печі, що залежить. Всім великий у очах, ніхто слова не заговорить, чи бісе, чи чорте. Таки не варт старому жити та й решта!

*) Гатунок—Gattung—рід, спесіб.

Прийшли їй на гадку слова старого Тимка.

— То, стара, так є, що моя голова напереді, і твоя зараз за мою. А як моєї не стане, то твоя нічого не варта. Лиш аби мене одного дня поховала, а другого ти вже не газдиня *), сидітимеш як у комірне у своїй хаті...

— Ей, старий, старий, ти лишив мене, як коли би утік від шлюбу. Був ти плохий, куди я тебе покрутила, туди подавався, але все я з-за твоєї голови була газдиня. Була та й була...

Смутно бабі Тимчисі було, хоч сонце, як рідна мама, розгрівало старі кости.

— Та ти гадаєш, старий, що хтось за тебе нагадує. Як би мене не було, та й би ніхто і не гавкнув за тобою. Ой, сьогодні діти—такі діти, що аж у п'ятах постиває! Але ти дурний, бігме, дурний! Було понабирати банків та векслів, та добре поїдати, та поживати, та жити по-панські. А то запобігали ми обоє, ячка жалували на яешницю, а сьогодні і обідцю за тебе ніхто не зробить.

Баба Тимчиха закрила лице долонями та й шепотіла до старого Тимка.

— Коби ти, мамо, вишолопала послідній шажок, то би обідець був. А як не зможеш підвестися, то здихай на бараболі! Ніби діти купили би тобі яблучко або булочку? Тоді би їла!

Встала з призьби та пішла подивитися до курей.

— То в старого, бігме, такий розум як у дитини. Таке я понаплітала, що встид перед сонцем святим! Вони, бідаки, мають свої діти та мусять за них дбати. А ти, стара, мовчи та дихай. Не дурно якийсь вигадав, що в старого дитинячий розум...

*) Газдиня—господиня.

З оцим словом Тимчиха увійшла до великої хати. Розімкнула свою скриню і вибирала одержу. Придивлялася, чи не сплісніла, або чи міль не наплотдилася.

— Все ще нашого старання, нитки діточої нема. Всього собі налагодили д' смерти. Як старий умер, то лиш дощок на деревище купили. Ей, де; коби і мене так гарно ховали. Були люде та було і для людей. Вже я тебе, старий, поховала як газду! Ніхто не писнув, аби я чоґось жалувала.

Виймала червоні чоботи.

— Лиш раз убувані. Небіжчик вже перед смертю був на ярмарку та й купив. На, каже, Насте, аби ти мала на смерть; хто знає, як тебе діти шануватимуть? Все ліпше мати своє. Аби ти мала порядний чобіт на нозі, бо то Бог знає, чи я вперед умру, чи ти!

Баба заплакала.

— Не журіться, дітоньки, я вам кошту не нароблю, ще й вам лишу. Мене старий добре постарав. Коби так усіх. Лиш не дайте бабі без свічки умерти. Я так коло старого страждувала ночами, що лиш один Бог знає, але таки не вмер без свічки.

На споді скрині найшла баба вузлик з грішми. Взяла в руки і сіла на землі, аби рахувати.

— Ой, діти, діти, тото я вас набавила та написувала! Бувало біжу з міста на-голову, а все мені на гадці, що вони там діють самі у хаті? Добігаю до ліса, а вони йдуть протів мене, ледве землею котяться. Підо мною аж ноги дріжать, аби борше до-дому, а вони зіпруть, та й мусиш сидати та роздавати дарунки. Понабірають та й далі! Лиш небіжка Доця за мною йшла, а бахурі *) полетіли як вітер...

*) Хлопчиська,

Обличча бабине подобріло і прояснилося. Глянула на образи. Там був голий ангел, що тримав в товстих руках дві червоні рожі.

— Ой, ти, голаку, все ще смієшся з старої баби. А як-же, баба постарілася, а ти все молоденький, все бабі хату звеселяєш. Ой, дитинко Божа, минув вік, як у батіг траснув!

Баба сперлася обома руками на землю та й нагадала давні часи.

— Ще Юрчика, відай, на світі не було, як я його купила. Якийсь ганок поначіплював на підсінню таких образів, що на фуру не забрав би. Людей таких обзираю багато, як на ярмарку. Якась там була така люта звірь змальована, що в казці би не склав, А якісь царі такі страшні, московські, та турецькі, та всякого дива. Межи ними був ангелик, та й я його купила. То так він приязно дивився, та так рожі кожному наставляв, лиш бери. Де, де, то вже вік минув відтоді...

— Бувало зимовими вечорами то понаробляю з панеру голубів. Головки позолотю, крильця посріблю, та як приберу його у ті голубчики, то він як коли би з ними грався.

Тимчиха забула гроші рахувати, розгадуючи. Тримала їх у жмені і далеко гадками літала.

— Ой, розумремося, небоже; мене вже давно не буде, а ти все хату веселитимеш. Хоч кільки буде знаку по бабі, що жила...

Д а в н и н а.

Вони всі трое вже на могилі, вже давно над їх гробами вишні цвітуть і родять, і хрести дубо-

ві у їх головах похилилися. Померли давно — дід Дмитро, баба Дмитриха і дяк Базьо.

Дід Дмитро поклав на ґрунт чотирьох синів. А як їх поклав, то лишився в старій хаті сам з бабою. Не лишень з бабою, але з волами, з коровою і кількома моргами поля. То коло хати і коло волів ходив дід, у хаті поралася баба, а коле сіяли сини, а збирали бідні люде за сніп і за третину. Дід ходив коло волів, чесав, замітав стайню і подвір'я і витинав коло плотів будяки. Але найстарша його робота була така: він вилізав на стаєнне горище й перекидав там старі плуги, борони, драбинки, ярма; деревні отої немало призбиралося за п'ятьдесятлітнє ґаздовання. І все щось він з того горища скидав на землю і волік перед хату на мураву. Оглядав, пробував і направляв. Се була його найлюбіша робота. Він, відай, нагадував собі давні літа коло тої роботи і тому, відай, так вона йому прийшла в смак. Як не чесав волів, то, певно, майстрував коло старого ярма або коло старого плуга.

Воли годував три роки. По трьох літах вигонив їх у місто на ярмарок. Брав за них чотири сотні; за двісті ринських *) купував другі, молоді воли, а дві сотні ховав у стару податкову книжку і замикав до скрині.

Збіжжа не молотив по кільканадцять років, і подвір'я його було закладене доокола стіжками. Найстарший стіжок був чорний, той під ним сивий, менший від цього сивавий, тогідний білий, а сьогорічний жовтий, як віск.

Що-місяця він оглядав ті стіжки, чи миші їх не поїли, або чи не стухли. Витягав з них кож-

*) Гульден.

ного жменю стебілю і нюхав, і дивився, чи володка не зсічена. Як котрий треба було змолотити, то кликав молотників і знов ховав гроші в податкову книжку і замикав на колодку.

До церкви ходив що-другої неділі, бо перепускався зі старою: вона на першу Богородицю, він на другу, вона на Великдень, а він на Різдво. У свою неділю вилізав на хатне горище і скидав відти до сіней великі чоботиська і маленькі. Великі були його парубоцькі, шлюбні, ще з молодих літ газдовання; маленькі були його синів, як ще у нього росли хлопцями. З тими чобітьми він сідав на призьбу і витирав їх шмаатиною від пороку і смарував дьогтьом. Одні вбірав до церкви, а решту складав рядочком проти сонця, аби масть зайшла. А бабі наказував, аби вона не лишень чесала воли, але аби позірала на чоботи, бо десь пес може затягнути. В церкві бив поклони, давав на тацку запліснілі крейцарі і спочений виходив враз із людьми.

— Діду, ви забудете говорити! — казали люде.

— Моя верства вимерла і на войнах погинула, я не маю з ким говорити.

Як вернувся до-дому, то їв або хліб з часником або солонину, як не було посту. Солонини в коморі стояло три бочки. В одній трилітня, жовта і м'ягка як масло, — се дідова бочка; в другій дволітня, пів-жовта, пів-біла, — се бабина бочка, а в третій сьогорічна, біла як папір, — се була дитяча, бо діти лиш свіжу солонину любили. По обіді дід ішов до волів, потім викидав чоботи й чобітки на горище і йшов під вишню спати. Отак дідові сотався день по дневі — мирно і супокійно. Ніколи його зуби не боліли, а ні ніяка слабість не

терла, і через ціле життя не бачив він коло себе ворожки.

Баба Дмитриха — то була вогонь не жінка. Любила дуже бесідувати, розмови розводити, бо не могла без того а ні їсти, а ні спати. До старого вона навіть не приступала, він мовчав заєдно, а як стара хотіла лиш три слові з ним забалакати, то він покидав стару борону або снасть і утік від неї.

— Оце то старе доробало гадає, що його цілувати буду.

І плювала і йшла до воріт або над став шукати жінок, ласих на розмову. А дід вертав до своєї роботи і бурмотів під носом:

— Видко діло, що вже постарілася: і лице як шкура на старім чоботі, і волосся як молоко, а язик не постарівся. Сто корців на днину перемолола би та й ще дивилася б, чи нема де других сто.

Бабі не дав Бог доньки. Вона все надіялася за молодих літ дівки і старала для неї віно. Доньки таки Бог не дав, а баба наткала та нашила стільки, що грядки під полотнами та коверцями вгиналися. Дід не раз аж говорив зі злости, — кому вона стільки катраня нашиває та натикає.

— Іди, старий, іди, не говори мені, бо я твое дрантя, що черваки на стріху переїли, кину у вогонь. Лиш ти мені втеркайся до моїх грядок, та й я зайду та й твої плуги і вози всі у піч!

Дід скулювався як горобець і тікав від баби, бо де ж він годен з бабою на край вийти! А баба сідала собі на лаву проти грядок і говорила сама до себе:

— У кожній перекладині є всього однако, там і там, і там. Кожна невістка най собі возьме хоч сю, хоч ту, бо кожна однака. А п'ята перекладина

на церкву за старого і за мене, сеї не руш мені жадна, бо руки обітну!

В неділю після полудня приходили до баби всі невістки з унуками. Такі чорнобриві як гвоздики, такі червоні як калина. Баба садила їх за стіл, давала сьогорічної солонини і балакала з ними і кудкудакала, як квочка між курчатами.

— Як умру, то кожна собі забере одну перекладину з грядок, бо кожна однака, бо ви в мене однакі — мої діти. Але, як би дід аж по мені умер, то щоб жадна не важилася нитки взяти. Він би так забанував, що зараз би вмер. Та й чоловікам наказуйте, аби вони йому із поду*) найменшої кришки не брали, бо він то так любить, що без того днини не годен бути. Вони б його зарізали. Най пан Бог сохранив! А як я вмру, то маєте всі штирі надо мною голосити чудними голосами, красними словами! Та й дід як умре, та й йому маєте голосити ще краснішими голосами, ще чуднішими словами. Він вам лишить грошей, що маєте гратися в них...

Баба плакала, а невістки собі плакали; потім баба кожду цілувала і вела до другої хати показувати коверці. На подвір'ю гралися з дідом внуки; кожний мав від баби булку або яблуко і пильно дивився на яворовий, старий ярем. Дід показував їм на ярмі різблені плуги, воли, погоничі і кавав, що вони також незабавки будуть іти в поле орати.

Як сонце заходило, то невістки з внуками йшли до-дому, а баба їх виводила за ворота і там ще довго з ними говорила.

*) Горище.

А третій межи ними дяк Базьо. Він не був їм а ні сват, а ні брат, лишень сидів з ними через город. Баба Дмитриха все носила йому обідати і вечеряти, бо він був одинокий і старий. Та, відай, ніколи не їв він бабиного обіду, бо все був п'яний.

— Базю, чого ви тільки тої горілки п'єте? таже вона у вас колись запалиться!

— Бабко, Митришко, як я не маю пити, коли мені книжки в голові як зайці бігають! Кожний стих, кожна титла преться, аби її співати або читати, а мені голова розскакується. Всі зберуться, як хмара малих дітей, і хочуть у одні вузенькі двері пропхатися і дати себе чути. А моя голова, от яка маленька, ще й обстрижена, та де їх подіти? Добре, що ви свої діти порозкладали по городах, а мої всі на купі. Та мушу я їх горілкою напоїти, аби вони попилися та й мені дали трошки супокою!

Баба журливо похитувала головою.

— Ото, яка наука страшна, то не ціпом махати!

І давала Базеві знов грошей на горілку. За то він не одної неділі приходив до бабиної хати і читав смішні книжечки. Сини і невістки помірали зо сміху від Луця Заливайка та від индика, що лишень тільки має розуму, що в хвості.

А одного разу Базьо прочитав їм таку страшну книжку, що баба і невістки розплакалися зі страху, а сини геть посоловіли.

— Земля не дасть плодів своїх, на скоти ваші пошлю заразу і погинуть вам, а люде ваші потоплю. Дощі не упадуть на землю, а земля буде як камінь і не видасть плода із себе...

Базьо і сам побачив, що трохи перебрав мірку і найшов у тій книжці такі слова:

— Кто сей лист при собі має або часто читає, або з приліжністю слухає, або переписує, той сподобиться ласці Божій... В котрім домі той лист находиться, там а ні вогонь, а ні вода, а ні гром, а ні ніякая злая річ зашкодити не може...

Се трохи додало духу і Базеві, і бабі, і невісткам. Вони зараз дали дякові гроші, аби їм ту книжку купив. За бабою і невістками подалися всі жінки з села і подавали дякові гроші, аби і їх хати були застраховані від вогню і грому. Дяк книжки накупив, ще й нову бунду собі справив за одним заходом і нову порцелянову люльку. Потім що-неділі читав ту книжку все в иншої газдині і брав за то дві шістки на горілку і калач, аби мав чим закусити. Вже небагато йому хибувало, аби всі хати обчитати, бо лишилося хіба лишень кілька бідних хаток під лісом, як Базьо заслаб. Кинуло його в холод, потім у гарячку, потім, уповідають люде, що з рота вийшов маленький синій вогник, і Базьо Богові віддав свою душу. Відай, горілка в нім запалилася. Досить того, що всі жінки за ним плакали і голосили, як за братом рідним.

Баба Дмитриха не довго банувала, бо сама в осени пішла за дяком у ту далеку дорогу. Дід Дмитро таки не попасав довго без баби, бо й собі на весну помандрував на могилу.

Люде за них давно забули, бо то вже не нині, як вони померли. Лишень читальники*) не раз їх згадують, як зговоряться за початок читальні.

— То сам початок читальні заходить ще від старого діда Митра і від баби Митрихи, і дяка

*) Члени читальні.

Базя. У їх хаті зачав дяк перший раз читати книжечки. Ще й тепер десь по-під сволоками заткнені „Божі листи“ та „Луді Заливайки“, але тепер ніхто вже їх не читає, минулося...

— Ой, минулося.

— І за трояка солонина минулася.

— Ого, конем не здогониш!

Ш К О Д А.

У Романихи заслабла корова. Лежала на соломі і сумно дивилася великими, сивими очима. Ніздрі дріжали, шкура морщилася—дріжала вся у гарячці. Пахло від неї слабостю і болем страшним, але німим. В таких випадках найбільше жаль, чому худобина не може заговорити і поскаржитися.

— То очі видять, що вона не буде. Може би й поміг що, як би то кров, а то хтось кинув оком на ню, бодай йому повилазили, та й тепер нема ради. Здайтеся на Бога—може вас потішить... Так казав Ілаш, що знав до худоби.

— Ой, Ілашку, видно, що не буде, але як її не буде, та й мене не треба. Я цілий свій вік змарнувала, аби коровки дочекатися. Від чоловіка лишилась я, син умер у війську, а я крирвала та робила і ніч і день. Такі зимові ночі довгі, а я до днини пряду, аж мені пучки спухають, аж пісок у очах стає. Лиш один Бог знає, як я той гріш гірко прятала, заки напратала...

— То, видите, бідному, то все так; а хоч би ти руки зробив по лікті, та й нічого з того не буде! Уже так є, та й що діяти? Треба якось так жити...

— Та й не знати, що своїй голові робити, та й що діяти, та й хто би мені раду дав?

— Ще кличтеся на яку днинку, аби ви службу найняли та й обідець зробили. Або подайтеся на відпуст Івана Сучавського; кажуть, що багато помагає.

— Ой, вже я покликалася і на днинку, і на Зарваницьку матір Божу, і кличуся на Івана Сучавського.

— Може, кажу, Бог вам допоможе, як здастесь на нього. Най вам Бог дасть як найліпше.

І Ілаш пішов.

Романиха сіла коло корови і пильнувала її, аби не згинула. Давала їй, що мала найліпше, але вона не хотіла нічого їсти. Лиш дивилася на бабу і жалю їй завдавала.

— Маленька, маленька, що тебе болить? Не лиши стару бабу без ложки молока. Потіш мене хоч трошки.

І гладила корову і по чолі, і по-під горло, і голосила над нею.

— Де, де я годна стягнутися на другу?! А ні пучок зложити, а ні голки примкнути вже-м не годна; де мені на старість за корову дбати?

Корова дріжала, а Романиха її накривала своїм кожухом і чипіла над нею роздягнута на морозі. Сама дзвонила зубами, але не відступала.

— А може се за гріхи так мене Бог карає? Бо не раз я через тебе, небого, нагрішила! Десь межі трошки підпасла, десь гарбузик урвала, десь пасиночок уломила. Але я ніколи нікому молока не жалувала. Десь дитина занеможе, десь жінка у злогах, а я йду з горнятком та й несу молочка. Та й сирця я роздавала людям до кулешки. Господи, не карай мене тяжко—бідну удову. Нічого вже чужого не порунтаю, лиш даруй мені корову!

Отак до пізньої ночі Романиха голосила над коровою. Кропила її свяченою водою, але нічого не помагало. Вона розтягла ноги на цілу стаенку і гонила боками, аж ревіла. Баба гладила, обіймала, приговорювала, але таки нічого не могла вдіяти.

Місяць освічував стаенку через двері, і баба виділа кожен рух корови. Вона, врешті, піднялася. Ледве держалася на ногах. Розглядала по стаенці, як би прощалася з кожним куточком.

Потім упала на солому і розтяглася як струна. Романиха приклякла коло неї і шурувала її віхтем. Сама не знала, що з нею діється. Потім корова заревла голосно і почала бити ногами. Романисі зробилося гаряче; жовто в очах, і закервлена впала. Корова біла ногами і роздирала бабу на кавалки.

Обидві боролися з смертю.

Камінний хрест.

Студія.

I.

Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відтоді він мав усе лиш одного коня і малий візок з дубовим дишлем. Коня запрягав у *підруку*, сам себе у *борозну*; на коня мав ремінну шлею і нашильник, а на себе Іван накладав малу, мотузяну шлею. Нашильника не потребував, бо лівою рукою справ може ліпше як нашильником.

То як тягнули снопи з поля, або гній у поле, то однак і на коні і на Івані жили виступали,

однако їм обом під гору посторонки моцувалися, як струни, і однако з гори волочилися по землі. До гори ліз кінь як по леду, а Івана як коли би хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухла йому на чолі. З гори кінь виглядав, як би Іван його повісив на нашпильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі.

Не раз ранком, ще перед сходом сонця, їхав Іван у поле польовою доріжкою. Шлеї не мав на собі, лишень ішов з правого боку і тримав дишель як би під пахою. І кінь і Іван держалися крепко, бо обидва відпочили через ніч. То як їм лучалося сходити з горба, то бігли. Бігли в долину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних п'ят Іванових. Придорожнє зілля і бадилля гойдалося, вихолітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону, на самій середині гори, Іван починав налягати на ногу і спірав коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти то місце де бодяк забився.

— Та цю ногу сапою шкребчи, не ти її слиною промивай,—говорив Іван з пересердя.

— Діду Іване, а батогом того борозного, най біжить, коли овес поїдає...—Се хтось так брав на сміх Івана, що видів його патороч зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сміхованців і спокійно тягнув бодяк дальше. Як не міг бодяка витягнути, то кулаком його вгонив далі в ногу і встаючи казав:

— Не бійся, вигниеш та й сам випадеш, а я не маю часу з тобою панькатися...

А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, якби два за-

лізні краки *) стягали тулуб до ніг. То його вітер підвіяв.

Як прийшов з війська до-дому, то не застав ні тата, а ні мами, лишень хатчину завалену. А всього маєтку лишив йому тато букату горба, що найвищого і що найгіршого над усе сільське поле. На тім горбі копали жінки пісок, і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велитень. Ніхто не орав його і не сіяв, і межі ніякої на нім не було. Лиш один Іван узявся своєю пайку копати і сіяти. Обидва з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком на верх. Часом на долішні ниви спадав з горба його голосний крик:

— Е-ех, як тобою гримну, та й по нитці розлетішся, який же ти тяжкий!

Але, відай, ніколи не гримнув, бо шкодував міха і поволі його спускав з плечей на землю. А раз увечері оповідав жінці й дітям таку пригоду.

— Сонце пражить, але не пражить,—аж вогнем сипле, а я колінкую з гноем наверх, аж шкура з колін обскакує. Піт із-за кожного волоска просік, та й так мені солоно в роті, аж гірко. Ледве я добився на гору. А на горі такий вітрець дунув на мене, але такий легенький, що аж! А підіть же як мене за мінуту в попереці зачало ножами шпикати,—гадав, що минуся!

Від сеї пригоди Іван ходив усе зібганий у поясі, а люде прозвали його—Переломаний.

Але хоч той горб його переломив, то політки **) давав добрі. Іван бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кицьки трави і обкладав своєю

*) Крак—скоба, гак.

**) Політок—врожай.

частку довкола, аби осінні і весняні дощі не споліскували гною і не заносили його в яруги. Вік свій збув на тім горбі.

Чим старівся, тим тяжче було йому, поломаному, сходити з горба.

— Такий песій горб, що стрімголов у долину долину тручає!

Не раз, як заходять сонце заставало Івана наверху, то несло його тінь з горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягала тінь Іванова, як велитня, схилоного в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тінь і говорив горбові:

— Ото-ж ти мене, небоже, зібгав у дугу! Але доки мене ноги посять, то мусиш родити хліб!

На інших нивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з війська, робили синці і жінка; Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив лиш раз у рік, на Великдень, і що курей муштрував. То так він їх наочував, що жадна не важилася поступити на подвір'я і порпати гній. Котра раз ланкою драпнула, то вже згинула від лопати або від бука. Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не допомгло.

Та й хіба ще то, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

— Був я наймитом, а потім вибув десять рік у війську, та я стола не знав та й коло стола мені їда не йде до трунку.

Отакий був Іван, дивний і з натурою, і з роботою.

II.

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван спродав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, і старий мусив вкінці податися.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горілки у правій руді і, видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

— Дякую вам красно, газди і газдині, що ви мене мали за газду, а мою за газдиню...

Не договорював і не пив до нікого, лиш тупо глядів навперед себе і хитав головою, як би молитву говорив і на кожне її слово головою по-такував.

То як часом якась долішня хвиля викарбу-тить великий камінь з води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі, фосфоричні зізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить з берега на воду, як на утрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривую, кованою зі сталевих ниток, і договорював.

— Та дякую вам красно, та най вам Бог дасть, що собі в нього жадаєте. Дай вам Боже здоровля, діду Михайле...

Подав Михайлові чарку, і цілувалися в руки.

— Куме Іване, дай вам Боже прожити ще на цім світі та най Господь милосердний щасливо запро-

вадить вас на місце та й допоможе ласкою своєю наново ґаздою стати!

— Коби Бог дозволив... ґазди, а проше, а дотягніть же... Гадав я, що вас за стіл пообсаджую, як прийдете на весілля синове, але инакше зробилося. То вже таке настало, що за що наші діди та й тати не знали, то ми мусимо знати. Господня воля! А законтентуйте-ж себе, ґазди, та й вибачайте за решту.

Взяв порцію горілки та й підійшов д'жінкам, що сиділи на другім кінці стола від постелі.

— Тимофіхо, кумо, я хочу до вас напитися. Дивлюся на вас, та й мені, як якийсь казав, молоді літа нагадуються. Де, де, де-е? Ото ви були хлоп'яна*) дівка,—годна-сте були! То-ж я за вами не одну нічку збавив, то ви в танці ходили, як сновавка—так рівно! Ба, де, кумо, оті літа наші! Ану-но пережійте та й вибачайте, що я на старість танець нагадав. А прошу...

Глянув на свою стару, що плакала межі жінками і вийняв з пазухи хустину.

— Стара, гей, на-но тобі платину та гарно обітрися, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостей собі пильнуй, а плакати ще доста часу, ще так наплачешся, що очі тобі витечуть.

Відійшов до ґаздів і крутив головою.

— Щось би-м сказав, та най мовчу, най шаную образи в хаті і вас яко гречних. Але рівно не дай, Боже, нікому доброму на жіночий розум перейти! От видите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, ґаздине моя? То я тебе викорінував на старість із твоєї хати? Мовчи, не хлипай, бо ось тобі сиві кіски обмичу та й підеш у ту Гамерику як жидівка.

*) Молодецька.

— Куме Іване, а лишіть же ви собі жінку, таже вона вам не ворог, та й дітям своїм не ворог, та й банно *) за родом та й за своїм селом.

— Тимофіхо, як не знаєте, то не говоріть а ні дзелень! То й банно, а я туди з вискоком іду?!

Заскреготів зубами як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею і бився в груди.

— Возьміть та вгатіть мені сокиру отут у печінки, та може та жовч трісне, бо не витримаю! Люде! Такий туск **), такий туск, що не пам'ятаю, що ся зо мною робить!

III.

— А проше, газди, а возьміть же без церемонії, та будьте вибачні, бо ми вже подорожні. Та й мені старому не дивуйтеся, що трохи втираю на жінку, але то не задурно, ой не задурно. Сього би ніколи не було, якби не вона з синами. Сини, уважаєте, письменні; так як дістали якесь письмо до рук, як дістали якусь мапу ***), та як підійшли під стару, та й пилили, пилили аж перерубали. Два роки нічого в хаті не говорилося—лиш Канада, та й Канада. А як мені дотиснули, як я видів, що однако мене мають отут на старість гризти, як не піду, та й я продав усе, що до кришки. Сини не хотять бути наймитами після моєї голови та й кажуть: „Ти наш тато, та й заведи нас до землі та дай нам хліба, бо як нас розділиш, та й не буде з чим киватися“. Най ім Бог помагає їсти той хліб, а мені однако

*) Жалко.

***) Жаль, туга.

***) Карта.

гинути. Але, газди, а мені переломаному до ходів? Я зробок — діле тіло мозиль, кости дрихляві, що заки їх рано зведеш до-купи, то десять раз йойкнеш!

— То вже, Іване, пропало, а ви собі туги до голови не припускайте. А, може, як нам дорогу покажете, та й усі за вами підемо. За цим краєм не варт собі тугу до серця брати! Ця земля не годна стілько народа здержати та й стільки біди витримати. Мужик не годен і вона не годна, обое вже не годні. І сарани нема, і пшениці нема. А податки накипають,—що колись платив лева, то тепер п'ять, хто їв солонину, то тепер бараболю. Ой, ззолили нас, так нас взяли в руки, що з тих рук ніхто нас не годен вирвати, хіба лиш тікати! Але колись на цій землі буде покаяніє, бо нарід поріжеться! Не маєте ви за чим банувати!..

— Дякую вам за це слово, але його не приймаю. Певне, що нарід поріжеться. А то-ж Бог не гнівається на таких, що землю на гендель пускають? Тепер нікому не треба землі, лиш векслів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаермани*), що за землею не згоріли. А дивіться-но на ту стару скрипку; та пускати її на гендль?! Таже то дуплава верба, кинь пальцем, та й маком сяде! Та гадаєте, що вона зайде на місце? От перевернеться десь у окіп та й пси розтягнуть, а нас поженуть далі і подивитися не дадуть. Відки таким дітям має Бог благословити? Стара, а сюди-ж!

Прийшла Іваниха старенька і сухенька.

— Катерино, що ти собі, небого, у своїй голові гадаєш? Де тебе покладу в могилу? Чи риба тебе

*) Фаерман—з німецького Feuermann.

має з'їсти? Та тут порядній рибі нема що на один зуб узяти! Глядіть!

І натягав шкуру на жінчиній руді і показував людям.

— Лиш шкура та кости. Куди цьому, газди, іти з печі? Була ти порядна газдиня, тяжко працювала, не гайнувала, але на старість у далеку дорогу вибралась. От видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

— Не хотіла ти йти на цю Канаду, то підемо світами і розвіємося на старість, як лист по полю. Бог знає, як з нами буде..., а я хочу з тобою перед цими нашими людьми випрощатися. Так, як цілюб ми перед ними брали, то так хочу перед ними випрощатися з тобою на смерть. Може тебе так кинуть у море, що я не буду видіти, а може мене кинуть, що ти не видітимеш; та прости мені, стара, що-м тебе не раз догорив, що я, може, тебе коли скривдив, прости мені і перший раз, і другий раз, і третій раз.

Цілувалися. Стара впала Іванові на руки, а він казав:

— А то тебе, небого, в далеку могилу везу...

Але сих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбіг плач, як вітер, що з помежи острих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив.

IV.

— А тепер ступай собі, стара, межі газдині та пильнуй, аби кожную своє дійшло, та налийся, аби я тебе на віку видів п'яну.

— А вас, газди, я ще маю на два ґатунки просити. Десь може сини пустять в село на пошту, що нас із старою уже нема. Та би я просив вас, аби-сьте за нас наймили служебку, та й аби так як сьогодні зійшлися на обідець та виказали оченаш за нас. Може Пан Бог менше гріха припише. Я гроші лишу Яковові, бо він молодий та й слухний чоловік, та не сховає дідів крейцар.

— Наймемо, наймемо і оченаш за вас викажемо...

Іван задумався. На його тварі малювався якийсь стид.

— Ви старому не дивуйтеся та й не смійтеся з діда. Мені самому гей у стид вам це казати, але здається мені, що був би гріх мав, як би цього вам не сказав. Ви знаєте, що я собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко я його віз і гірко його наверх висаджував, але поклав. Такий тяжкий, що горб його не скине, мусить його на собі тримати так, як мене тримав. Хотів я скільки пам'ятки по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губ.

— Так жалкую за тим горбом, як дитина за цицькою. Я на нім вік свій провів і окалічився. Коби-м міг, та й би-м його в пазуху сховав, та й взяв з собою у світ. Банно мені за найменшою кришкою у селі, за найменшою дитиною, але за тим горбом таки ніколи не перебаную...

Очі замиготіли великим жалем, а лице задріжало, як чорна рілля під сонцем дріжить.

— Оцеї ночі лежу в стодолі та думаю, та думаю: Господи милосердний, ба чим я так глибоко зогрішив, що женеш мене за світові води? Я ціле життя лиш роб, та й роб, та й роб! Не раз, як днинка кінчилася, а я впаду на ниву, та й ревно

молюся до Бога: Господи, не покинь мене ніколи чорним кавалком хліба, а я буду все працювати, хіба би вже не міг ні рукою, ні ногою кинути...

— Потім мене такий туск напав, що-м чиколонки гриз і чупер собі микав, качався по соломі, як худобина. Та й нечисте цукнулося до мене! Не знаю і як, і коли — опинився я під грушкою з воловодом. За малу хвилю був би затягся. Але Господь милосердний знає, що робить. Нагадав я собі за свій хрест, та й мені геть відійшло. Ой, як не побіжу, як не побіжу на свій горб! За годинку вже я сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько, та й якось мені легче стало.

— От стою перед вами і говорю з вами, а той горб не виходить мені з голови. Таки його вижу, та й вижу, та й умірати буду, та й буду його видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки знав колись, та й на нім забув, силу мав, та й на нім лишив.

Одна сльоза котилася по лиці, як перлина по скалі.

— Та я вас прошу, ґазди, аби ви, як будете на святу неділю поле святити, аби ви ніколи мого горба не минали. Будь котрий молодий, най вибіжить, та най покропить хрест свяченою водоцею, бо знаєте, що піп на гору не піде. Прошу я вас за це дуже гречно, аби ви мені мого хреста ніколи не минали. Буду за вас Бога на тім світі просити, лиш зробіть дідові його волю.

Як коли б хотів рядном простелитися, як коли б добрими, сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей свою прозьбу.

— Іване, куме, а лишіть же ви тугу на боці, геть її відкиньте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз назавше. Були ви порядний чоловік, не лізли

натарапом на нікого, нікому-сьте не переорали, а ні не пересіяли, чужого зеренця не порунтали. Ой, ні! Будуть-вас люде нагадувати та й хреста вашого на с'яту неділю не минуть.

Отак Михайло розводив Івана.

V.

— Вже я вам, панове газди, все сказав, а тепер хто мене любить, та той буде пити зо мною. Сонечко вже над могилою, а ви ще чарку горілки зо мною не випили. Заки-м ще в своїй хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто мене навидить, той буде також.

Почалася п'ятика, ота п'ятика, що робить з мужиків подурілих хлопців. Незабавки п'яний уже Іван казав закликати музику, аби грав молодіжі, що заступила ціле подвір'я.

— Гей, маєте так танцювати, аби земля дудніла, аби одної травички на току не лишилося!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусилося сказати, хоч би на вітер.

— Як я його випуцував*), то був випуцований; котре чорний, то як сріблом посилав по чорну, а котре білий, то як маслом сніг помастив. Коні були в мене в порядку, писар міг сідати! Але я грошей мав, ой, мав, мав..

— Коби-м учинився серед такої пустині — лиш я та Бог аби був!.. Отоді би називалося, що я пан! А ця земля най западається, най і зараз западеться, то я не згорів. Е, коби то так по мойому...

*) З німецького — putzen, чистити.

— Ще не знаходився такий зборщик, аби що з нього стяг за податок, ой, ні! Був чех, був німець, був поляк — нічого не могли взяти. Але як настав мазур, та й найшов кожущину аж під вишнею. Кажу вам, мазур біда, очі печи, та й гріху за нього нема...

Всякої бесіди було багато, але вона розліталася в найрізніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір і зойки і в жалісливу веселість скрипки вривувався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його не раз чути на весіллях, як старі хлопці доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли би не лиш на руках у них, але і в горлі мозилі понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіяне листя, що ним вітер гонить по замерзлій землі, а воно раз-на-раз зупиняється на кожному ярочку і дрижить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та й Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здогонили, а вони вже не хотіли назад вернутися до них навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж суглави хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то нахилювалися до себе і тулили чоло до чола і сумували. Ловилися за шию, цілувалися, били кулаками в груди і в стіл і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити, лиш: ой, Іванку, брате! ой, Михайле, приятелю!

VI.

— Тату, чуєте, то вже час виходити до колії, а ви розспівалися як за добро-миру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад, та й поклав голову в долоні і довго щось собі нагадував. Устав із-за стола, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

— Стара, гай, марш, раз, два, три! Ходи уберемося по-панські та й підемо панувати.

Вийшли обое.

Як уходили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом прорвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало — такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось згори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло взяв Івана за барки і шалено термосив ним і верещав як стеклий.

— Гей, коли ти газда, то фурни ото катрання з себе, бо виполичкую тебе, як...

Але Іван не дивився в той бік. Узяв стару за шию і пустився з нею в танець.

— Польки мені грай, по-панські, маю гроші.

Люде задеревіли, а Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини і силоміць винесли обох із хати.

На подвіррю Іван танцював даліше якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога і приповідала:

— Ото-ж я тебе виходила, ото-ж я тебе вигула оцими ногами!

І все показувала в повітря, як глибоко вона той поріг виходила.

VII.

Плоти по-при дороги тріщали і падали — всі люде випроважували Івана. Він ішов з старою, згорблений, в цайговім*) сивім одінню і що-хвиля танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочунився і показував старій хрест.

— Видиш, стара, наш хрестик? Там є вибито і твоє ім'я. Не бійся, є і мое і твоє.

З л о д і й.

По серед хати стояли два дужі, міцні хлопці. Сорочки на них подерті, лица покривавлені.

— Не май, чоловіче, тої гадки, аби я тебе з рук пустив...

Сопіли обидва, були помучені і ловили в груди воздух. Коло постелі сперлася молода жінка, застрашена і заспана.

— Не стій, але піди зараз за Михайлом і за Максимом, та скажи, аби зараз прийшли, бо я злодія маю в руках.

Жінка вийшла, а вони лишилися.

— Сей як би лучив на слабого, та й взяв би життя коло власної хати.

Приступив до лави, взяв квартиру з водою і пив так лакомо, що чути було булькотання води в гортанці. Потім рукавом обтирав лице і гляючи на нього сказав:

*) З німецького — найгірший бавовняний рід сукна.

— Не треба йти до цирулика, сей пустив крови доста.

А ще сих слів не сказав, як злодій вдарив його кулаком межи очі.

— Ти б'еш, та й я буду, а ну хто ліпше?

Буковим, грубим поліном замахнувся, і злодій упав на землю. З ніг сикнула кров.

— Тікай тепер як можеш, я тобі нічого не скажу.

Мовчали довго. Тусклий каганець не міг продертися через темряву по кутах, а мухи почали гудіти несміливо.

— Та затамуй собі кров, чоловіче, бо вся витече.

— Дай мені води, газдо.

— Дам тобі води, кріпися, бо не знаєш, що тебе чекає!

Довга мовчанка.

— Ти, вижу, міцний, газдо.

— Я міцний, небоже, я коня на плечі беру; ти не добре трафив до мене.

— А натуру маєш м'яжку?

— Я м'ягкий, але злодія живого з рук не пускаю!

— То я маю вже тут загибати?

— Або я знаю, чи ти твердий, чи м'ягкий? Як ти твердий, то можеш витримати...

І знов тиша запанувала в низькій хаті.

— Затамуй собі кров.

— На що, аби гірше боліло, як маєш бити; кров то є сама біль.

— Як я вже буду бити, то мусить боліти, хіба б ти дух спустив.

— А Бога не маєш боятися?

— А ти Бога боявся, як ліз у комору? Та там увесь мій добиток; та як би ти був то забрав, та

би ти б мене навіки вічні скалічив! А чому-ж ти не пізеш до багача, але до бідного?

— Пропало, нема що говорити! Бий, та дай мені спокій!

— Певне, що буду бити.

На долівці зробилася калюжа крови.

— А ти як маєш сумління, ґаздо, та не забивай мене потрошку, але озьми те поліно, та бахни ще так по голові, як по ногах, то збудешся клопоту, а мені легче буде.

— Ти б хотів відразу! Чекай, жди, годи, найлюде прийдуть.

— То ти хочеш добрим сусідам баль зробити?

— Вже йдуть.

.....
— Слава Йсусу.

— Навіки слава.

— У вас, Ґьоргію, щось зновилося?

— Та зновилося; прийшов гість та й треба його приймати.

— Нема балакання, що треба. — Максим і Михайло заступили цілу хату, головами досягали стелі, а волосся їх досягало їм поперека.

— Сідайте та вибачайте, що я зопсував вам ночі.

— Та то оце він на землі?

— Він.

— Хлоп як звірь, мали ви труду доста, заки виіз до хати?

— Дужий, е то дужий, але на дужчого трафив! Та заки що куди буде, та сядьте за стіл та й гостя просіть.

Ґьоргій вийшов і за хвилю приніс бутлю горілки, солонину і хліб.

— Та чому не берете і його за стіл?

— Каже, що не може встати.

— То я поможу.

І газда взяв злодія по-під пахви і посадив за стіл.

— То ви вже в хаті мали з ним суперечку, Гьоргію?

— Та хотів мене заголомшити. Як угрів мене кулаком межі очі, то кажу вам, що тут, тут було падати. Але я намацав полінце коло себе, та його морснув по ніжках, а він сів маком.

— Ви йому не дивуйтеся, бо кожний хоче боронитися.

— Та я нічого не кажу.

Злодій сидів за столом блідий, апатичний; коло нього Максим, а дальше Михайло. Коло печі стояла жінка в кожусі.

— Гьоргію, що ти хочеш з ним робити? Люде, спам'ятайте його, він хоче чоловіка вбити!

— Жінко, я вижу, що ти боїшся, та ти собі піди до мами, переночуй собі, а завтра прийдеш.

— Я не виступлю з хати.

— То маеш з нами горілку пити, але не вівкай, бо спарю. Лізь на піч та й спи, або дивися, або як хоч.

Вона а ні рухнулася від печі.

— Баба бабою, Гьоргію, вона боїться, як жид, бійки, не дивуйтеся.

— Е, що ми будем на ню дивитися: дай, Боже, здоровля; чоловіче, я до тебе нап'юся! Не знаю, хто за кого будем гріх мати, чи ти за мене, чи я за тебе? Але гріх мусить бути, таке зайшло, що без гріху не обійдеться. Гей, пий.

— Не хочу.

— Мусиш пити, як я прося! Горілка тебе трохи одержне, бо ти геть уплюшів.

— Я не хочу з вами напиватися.

Всі три газди обернулися до злодія. Завзяті, чорні очі віщували йому згубу.

— То давай, най п'ю, але п'ять порцій нараз.

— Пий, а як нам збракне, то ще пішлемо.

Наливав одну по одній і випив шість. Потім пили Михайло і Максим. Закусювали і знов пили.

— То, газдо, таке, що як ви п'єте горілку, то ви мене жадним способом живого з рук не пустите.

— Правду кажеш, бігме, правду, за се тебе люблю!

— А заки вб'єте, то дайте ще горілки, най нап'юся, аби не знав коли і як.

— Пий, на таке діло пий, я не бороню, але що ти на мене лучив, бодай тебе Бог скарав! Гей, я твердий, я камінний, тебе з моїх рук ніхто не вирве.

Злодій випив ще п'ять келішків*).

— Бийте скільки хочете, я вже злагоджений.

— Чекай, брате, добре, що ти вже контетний, але ми ще не контетні; ти по п'ять, а ми по одній. Як тебе здогонимо, почнем говорити.

Михайло дивився дуже весело; Максим якусь думку мав, але боявся її виявити, а Гьоргій був неспокійний.

— Вижу, люде, що буде біда; уступився б я геть, а щось мене до нього тягне, ланцюгами тягне... Гай, гай, пиймо закусяймо...

— Газдо, дайте, най вас поцілую в руку, — сказав злодій до Максима.

— Ов, чоловіче, ти дуже боїшся; ов, се нефайно!

— Бігме, вас не боюся, бігме і сто раз забожуся, що не боюся.

*) Келішок — чарка.

— А що-ж?

— Мені легко стало на душі тепер та я хочу сього ґазду в руку поцілувати; він сивий чоловік, міг би бути моїм татом...

— Чоловіче, лиши мене, бо я м'ягкий на сумління, я не хочу, будь собі без мене...

— Але дайте руку, бо гріх будете мати; я хочу вас поцілувати як рідного тата.

— Я цілком м'ягкий, чоловіче, не цілуй мене.

Михайло і Гьоргій аж роти пороззявляли і горілку перестали пити. Наїжили чуприну і своїм вухам не вірили.

— Тумана пускає, чого він хоче? Ти, небоже, такого способу пробуєш; е, ми й на се вчені!

Максим витріщив очі як баран і не розумів, що діється.

— Зміркував, що я м'ягкий; зараз угадав...

Говорив, аби оправдатися перед Михайлом і Гьоргієм.

— Дайте, дайте, ґаздо, руку, але із щирого серця, бо як вас поцілую, то мені буде легко: я вижу, що вже мені не ходити по світі, та хотів би я випрощатися з вами.

— Ти не цілуй, бо я геть змякну; я тобі і так простю.

— Але я вас прошю дуже, бо я дуже тяжко буду умірати, бо я ще нікого в руку не цілував, аби ніби так із серцем, Я не п'яний, бігме, ні, але я так хочу...

— Тихо, мой, не жвинди, не підходи подалеки, бо як угатю, та й не дригнеш!

— Коли ви гадаєте, що я дурю, а я, бігме, правду кажу. Я видіте, як напився горілки, та й мені отак утворилося в голові, що я маю згинуту і сього ґазду в руку поцілувати, аби мені Бог

гріха зменшив. Та дайте руку, ґаздо; кажіть, най дасть.

— Що сей чоловік від мене хоче, коли я не порадою, бо я жалісливий такий, що я не годен тому стерпіти...

Максим не знав, де подітися, що з собою робити в такім клопоті. Він встидався як дівчина.

— У м'якого все таке, все він у людей на по-сміховиську, така натура паскудна! Та ви знаєте, що як я трохи горілки нап'юся та й плачу; таже знаєте. Було мене таки сюди не кликати, бо я знаєте такий, як прядиво...

Злодій хотів взяти Максимову руку, аби поцілувати.

— Сей злодій хоче штукаю нас зайти. Ідіть, Максиме, геть від нього, уступіться.

— Давайте горілки, Гьоргію, пиймо з-по три, аби раз дістати їдь, — сказав Михайло.

— Не йдіть, Максиме, не йдіть, дядечку, від мене, бо я зараз умру. Я не боюся, бігме, не боюся, але такий мене неспокій тре...

Він почав дріжати на цілім тілі, губи тряслися як живі. Михайло і Гьоргій пили горілку і не дивилися на нього.

— Та чого ти боїшся; нема чого; я тобі дам руку поцілувати, вже дам, най мене і виб'ють, вже дам; на, цілуй, як ти собі жадаеш...

Злодій прилип до руки, а Максим кліпав очима так, як би хтось його раз-по-разові бив по лиці.

— М'якому ніколи не варт бути, бо м'який чоловік нездалий ні до чого...

Михайло розставив всі пальці в руках і показував Гьоргієві.

— Мой-мой! такі дужі, такі лакомі на бійку, що раз лакомі, де ймуть, там з м'ясом рвуть!

А Гьоргій нічого не говорив, лиш заєдно плював у долоні і наливав горілки.

— Доста вже, небоже, доста; пусти, най я собі йду, бо тут нема Бога, я на таке не можу дивитися. Витягни руки з пазухи, не облапуй мене; пусти, бо мені такий встид, що не знаю, де подітися.

— Я ще хочу образ цілувати, я ще хочу поріг, я хочу всіх, всіх, де хто є на світі, — кричав злодій.

Жінка зіскочила з печі і втекла; Михайло вийшов з-за стола темний і п'яний як ніч; Гьоргій стояв і нагадував собі, що він мав щось робити.

— Максиме, ви мені з хати шуруйти, аби я вас тут не видів, бо вб'ю як горобця; гей, забірайтеся.

— Я піду, Гьоргію, я вам не кажу нічого, але ви не гнівайтесь, бо ви знаєте, що я м'який чоловік. Мені так здається, що гріх будете мати, я собі йду...

— Ідіть, ідіть, бо ви не хлоп, але зальопана баба.

— Та я то кажу, що я не до сього, я...

Максим піднісся і вийшов з-по-за стола.

— Будьте здорові та й не бануйте, бо я, як якийсь казав, не до сього...

Злодій один лишився за столом, блідий трохи, але веселий.

— А ти вийдеш з-за стола, чи треба тебе відти виносити?

— Я не вийду, я вижу, що не вийду, бо я маю тут під образами сидіти.

— Ой, вийдеш, бігме, вийдеш, ми будемо просити.

І кинулися на нього як голодні вовки.

Катруся.

Як Катруся приходила до пам'яті, то мама сідала коло неї і жалібно говорила.

— Катрусє, доки ти, небого, слабуватимеш? Гроші минулися, других заробити не заробиш, хоч би ти і підвелася. А я повідношувала гроші по ворожках. Та й з того нема ніякої користі. Правда, ворожка угадала за все, як дома діється, яка тобі біль, але коріння нічого не помагає. Віддай тобі таки нема виходу...

Катруся лежала нерухомо. Водила сухенькою рукою по тварі. Сині нігті були як її сині очі і здавалося, що по лиці вандрує багато синіх очей, дивних, блискучих. Всіма тими очима Катруся гляділа на маму і потакувала на її жалібну мову.

— Ой, нема, бідний світе, нема. А батько геть зжурився. Заходить у голову, чим тебе поховати, як умреш? Коли на тебе подивиться, та й чорніє з жури. Ми, Катрусю, геть з усього вийшли. Муки на дві лиш трошки, зерна й одного нема коло хати, та й зломаного гроша нема. Якби ти вмерла, та й стали-б ми як серед води Коби тебе Бог хоч до осени додержав... Ей, дівко, дівко, ти-ж себе та й нас зневолила!

Мама взяла Катрусю чесати.

— Ти так страшно гориш, та так кашляєш, що най Бог сохраниць! А ні дранку натягнути на тебе, а ні розчесати, а ні вмити. Боже, Боже, як ми гіренько мучимся. Просю Бога, аби-м половину тої муки на себе перебрала, та й не можу допроситися.

Сльози мамині капали на Катрусине волосся і пропадали як вода у піску.

— Що то з тебе зробилося? Така-сь була годна, така робітниця, що на все село! Аж нам душа радувалася; гадали ми, що нам легче стане із-за тебе, а то, глянь, яке легче! Коби хоч що їстки доброго, а то ми в'янемо на бараболі, а ти таки гинеш. А трудно ходити вже по хатах за молоком, вже-м ся кілька находила, що тепер нема як лиця вказувати.

Мама заплітала косу.

— Не знати, нащо я квіток тобі накупувала? Увалила-м два леви*) як у болото. Вже, відай, я тебе у ті квітки на смерть уберу...

Заплакали.

— Ану-но, дайте, я подивлюся на них.

Мама дала Катрусі квітки сині, білі, зелені, червоні.

Катруся переглядала їх; лице її слабо усміхалося, а сині, білі, зелені, червоні блиски блукали по обличчю.

— Дай сюди, борзенько, аді, батько йде та скаже, що тобі ще у голові дівоцтво.

* * *

Катрусю поклали на віз, аби везти до лікаря. Мама плачучи підкладала їй подушку під голову.

— Бодай я вже не дочекав вас дохторувати! Коби-сьте поздихали, то би-м раз поховав, та й збувся.

Держав віжки від однокінки і аж чуприну собі смикав зі злости.

— А ти, розпаднице, пам'ятай, що як я гроші задурно по докторах розсію, та й тобі амінь зроблю!

*) Лев або гульден—80 коп.

Я тебе без дохтора поховаю, я тобі буду дохтор. А відки-ж я наберу на вас на дохтори, на аптеки та на дідька рогатого?! Та мій мозиль не годен сьому витримати, ой, не годен. Найняв-ем фуру, та ліпше вже відвезти на могилу, та вивернути, та й збутися. Боже, Боже, що се на мене найшло сеї днини! Ну, ганциго, кіпай тими безклубими боками!

Потяг конину батогом та й виїхав за ворота. На улиці Катруся цікаво розглядалася. Від осени багато новин настало. Вуйко Семен загородив пліт; старий Микола пошив наново стодолу. Катруся забула і за сварку татову, так роздивлялася на всі боки.

По полю люде орали, сіяли. Жайворонки над ними співали. Чорна рілля розсипалася під сонцем.

Катруся почервоніла і все собі гадала:

— Маю в Бога надію, що підведуся, що ще весни не страчу. Зараз таки найду собі роботу... Боже, Боже, найди мені лік!

Певна була, що весни не стратить. Тато сидів на переді і довго мовчав. Врешті почав говорити.

— Аді, днинка як золото, а ти ходи по дохторах!

Звернувся до Катрусі.

— Скажи ти мені, дівко, що я маю з тобою робити? Лежиш та лежиш, та й ні життя ні смерти. Я грошей набіраю та набіраю, та й все задурно. Аби-м знав, де тобі лік, то-би-м шукав, а так— що я знаю? Коли б ти вже або сюди або туди! І тобі ліпше, і нам ліпше...

Катруся плакала.

— То, небого, нема що плакати, лиш таки, що правда! Ти собі вмреш і гадки не маєш, ніби то не однако в землі гнити? Яке сьгодні легке життя,

то ліпше вмерти та не бідувати цілий вік по чужім полі! Вже-м грошей набрав, та ще наберу на похорон, та й на старість жиди з хати виженуть. Ех, якби знав, що не буде тобі ліку, та й би зараз завертався до-дому. Добро що то лишилося б на похорон.

Катруся заходилася від плачу і кашляла на все поле.

Тато витягнув з пазухи яблуко та й якось несміливо подав доньці. Ніколи він ще не давав їй ніяких лакітків.

— Не плач, небого, я тобі не ворог. Я лиш кажу, аби задурно гроші не віднести, аби себе не скалічити та й аби тобі не допомгло. Таже ти сама, дитинко, видиш, що нема відки. Я б для тебе мизинного пальця врубав та й не жалував би. Я за тебе маю у людей честь як за хлопця, бо ти робітниця на все село. Синку, я на тебе дув як на пінку та й вижу, що вмреш. То видко очима, що тобі нема виходу. Ой, небого, небого, тб-то маємо бідувати без тебе... Ой, будем та будем...

Старий замовк.

— Ой, умру, умру; вже вижу, що мені нема виходу—шепотіла Катруся.

В'їзжали в місто.

* * *

Вертали до-дому. Сусід Микола також з ними.

— Він мені таке нап'яв, що де, де, де-е-е! Мужикові до дохторів не здало ходити. Коби, каже, багато молока пила та м'яса якогось легкого аби поїдала, аби трунок собі вилагодила, аби хліба білого—де що на світі є, то загадав. Може воно у панстві допомгло б, але у нашім стані, то не по-

може. Доста того, що як він зачав почитувати, то я таки не дослухував до кінця. Ніби було б що з того, що я б вислухав? Най умірає так, як є. Най вип'є оті медицини, що-м узяв у аптеці, то най або вихорується, або як сама хоче...

— А ви-ж гадаєте—почав сусід—що докторі дають мужикові такий лік як панові або жидові? Бодай так здорові! Мужикові що вткне — вткне, та й спасайся! Ніби йому хочеться мужикові доброго ліку пошукати? З паном що день, то добри-день, а з мужиком що?

— Коби то, уважаєте, кому порадити, а то наше яке? Поцідував у руку та й чекай, аж скажуть гроші дати...

— Найліпше було визнати у старої Іванихи. Вона, бачу, пішла до доктора, та й як він зачав її шукати, то вона йому навправці:—ой, каже, пані доктор, дайте мені послідній лік. Я, каже, бідна баба, не маю із-за кого докторуватися, та дайте мені послідній лік. Доктор, бачу, видивився на бабу та й каже: а ти відки знаєш. Ой, каже баба, відки знаю, то знаю, але дайте мені таку риципку на послідній лік. Як зачала, як зачала, та й дав; і до сьогодні ходить...

— Коли ж бо не стало розуму запитатися. Ви гадаєте, що то з паном так говорити, як вам здається? Кажі раз, два, та й забірайся, шуруй!

— Пішла баба з тою риципкою до аптеки. Дала аптекареві, а сама, не бійся—мудра, дивиться, як він буде той лік вилагоджувати. То вповідала, що як собі капнув того ліку на долоню, та й наскрізь руку перейшов. Але то лиш десь сотому удається такого ліку дістати. А мужикам лиш такий лік здатний, що або сюди або туди.

— Ей, бідний світе, що я не розпитав баби, як воно треба того ліку просити! А так і гроші загубив, і нічого не допоможе... То-то-м гідно зробив.

— Та, відай, нема вашій дівці виходу. Гляньте, як вона горить? Нема з неї так нічого, як з отого листка, що відчимхнувся від дерева...

— Ой, нема, нема, і гроші пішли. Коби-м був хоч Іванихи запитав...

— Та то, видите, від чого лік. Аптекарь має свою аптеку та вмірає...

Н о в и н а.

У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у річці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася. Відколи Грициха вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коли б лишень діти, але то ще й біда і нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам з дрібними дітьми. Ніхто за нього не знав, як він живе, що діє, хіба найближчі сусіди. Уповідали вони, що Гриць цілу зиму майже не палив у хаті, а зимував разом з дівчатами на печі.

А тепер все село про нього заговорило. То прийшов він увечері до-дому та й застав дівчата на печі.

— Тату, ми хочемо їсти — сказала старша, Гандзуня.

— То їжте мене, а що ж я дам вам їсти? Ось є хліб, та й начиняйтеся!

Та й дав їм шматок хліба, а вони, як щенята коло голої кістки, коло того хліба заходилися.

— Начинила вас та й лишила на мою голову, бодай її земля викинула! А чума десь ходить, бодай голову зломил, а до вас не поверне. Сеї хати і чума злякалася б!

Дівчата не слухали татової бесіди, бо таке було що-днини і що-години, і вони привикли. Їли хліб на печі, і дивитися на них було страшно і жаль. Бог знає, як ті дрібонькі кісточки держалися вкупі? Лишень четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу. Здавалося, що ті очі важили б так як олово, а решта тіла, якби не очі, то полетіла б з вітром як пір'я. Та й тепер, як вони їли сухий хліб, то здавалося, що кістки в лиці потріскають.

Гриць глянув на них з лави і погадав: „мерці“, і налякався так, що аж його піт обсипав. Чогось йому так стало, як коли би йому хто тяжкий камінь поклав на груди. Дівчата глемедали хліб, а він припав до землі і молився; але щось його тягнуло все глядіти на них і гадати: „мерці“!

Через скільки день Гриць боявся сидіти в хаті, все ходив по сусідах, а вони казали, що він дуже журився. Почорнів, а очі запали всередину так, що майже не дивилися на світ, лиш на той камінь, що давив груди.

Одного вечора прийшов Гриць до хати, зварив дітям бараболі, посоловив та й кинув на піч, аби їли. Як попоїли, то він сказав:

— Злізайте з печі, та підемо десь у гості.

Дівчата злізли з печі, Гриць натягнув на них драпочки, взяв меншу Доцьку на руки, а Гандзуню за руку та й вийшов з ними. Йшов довго лугами, та став на горі. У місячнім світлі розстелилася на долині річка, як велика смуга живого срібла. Гриць здригнувся, бо блискуча річка замо-

розила його, а той камінь на грудях став ще тяжчий. Задихався і ледве міг нести маленьку Доцьку.

Спускалися в долину до річки. Гриць скреготав зубами, аж гомін лугом розходився, і чув на грудях довгий огневий пас, що його пік у серце і в голову. Над самою річкою не міг поволі йти, але побіг і лишив Гандзуню. Вона бігла за ним. Гриць борзенько взяв Доцьку і з усеї сили кинув у воду.

Йому стало легче, і він заговорив скоро:

— Скажу панам-суддям, що не було ніякої ради; а ні їсти чого, а ні в хаті затопити, а ні випрати, а ні голову змити, а ні чого! Я кари приймаю, бо я завинив, та й на шибеницю!

Коло нього стояла Гандзуня і говорила так само скоро.

— Таточку, не топіть мене, не топіть, не топіть!

— Та як просишся, то не буду, але тобі було б ліпше, а мені однако терпіти, чи за одну, чи за дві. Будеш бідити змалку, а потім підеш у мамки ~~живдам~~ та й знов бідуватимеш. Як собі хочеш.

— Не топіть мене, не топіть!...

— Ні, ні, не буду, але Доці вже ліпше буде як тобі. То вертайся до села, а я йду заявлятися. Дивись, одією стежечкою йди, геть, геть аж угору, а там прийдеши до першої хати, та й увійди, та й кажи, що так і так, тато хотіли мене утопити, але я випросилася та й прийшла, аби-сьте мене переночували. А завтра, кажи, може б ви мене де найняли до дитини бавити. Гай, іди, бо то ніч.

І Гандзуня пішла.

— Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як тебе пес надибає, та й роздере, а з бучком буде безпечніше.

Гандзя взяла бучок і пішла лугами.

Гриць закочував штани, аби перейти річку, бо туди була дорога до міста. Вступив вже у воду по кістки та й задеревів.

— Мнеоця і сина і святого духа амінь. Оче-наш іжи еси на-небесі і на землі...

Вернувся і пішов до моста.

Кленові листки.

I.

Постіль застелена полотном, коло стола на задній і передній лаві засіли куми, на краю печі рядком діти. Вони попускали рукави як стадо перепелиць, що спочивають, але все готові летіти. Куми зате сиділи як вкопані, лишень руками досягали хліб або чарку горілки, але й руки найрадше не рухалися б, лишень спочивали б зігнені в кулак на колінах. Не радо вони брали хліб і чарку. Каганець блимав на припічку й потворив з кумів великі, чорняві тіні й кинув їх на стелю. Там вони поломилися на сволоках і також не рухалися.

Коло стола схилений стояв Іван, господар хати і тато маленької дитини, що її охрестили.

— Будьте ласкаві, мої куми, та зажійте ще по одній. Хоч се не горілка, але болото, але з мужиком то так завше: що де у світі є найгірше, то він має те спожити, що де у світі є найтяжче, то він має те виконати...

— На то ми рожені—відповідали побожно куми Як чарка обійшла колю, то Іван її поставив ліг

ма коло пляшки, бо боявся, аби не впала така маленька на землю.

— А закусіть... Та й дивіться, який мене клопіт найшов у самі жнива, у самий вогонь. А я, бігме, не знаю, що з сього має бути?! Чи маю лишити жнива та й обходити жінку і варити дітям їсти, чи я маю лишити їх тут на ласку Божу та й тягнути голоден косою? Бо вже мое таке має бути, бо у такий час ніхто до хати не прийде за великі гроші. На тобі, Іване, дитину та й радуйся, бо ще їх мало маєш!

— Не нарікуйте, куме, та не гнівить Бога, бо то його воля, не ваша. А діти—піна на воді, щось на них трісне—та й понесете всі на могилу.

— У мене не трісне, але там, де є одно, там трісне. Жебрак аби таки не тулився до жінки, аби не дивився у той бік, де жінка, то б найліпше зробив! Тоді й Бог не дасть...

— Куме, ви се пусте говорите; так ніколи не буде, бо люде мають плодитися.

— Коби-ж то люде, а то жебраки плодяться. А я тому кажу, що ти, жебраку, не плодься, не розводься, як миш; ти будь контетний, як маєш на хребті дранку, як маєш шматок хліба, аби не був голоден, та й як тебе ніхто по лицю не лупить. Як сі три ділі маєш, та й має тобі бути добре, а від жінки геть уступися.

— Куме, Іване, дайте трошки спокій, бо жінка, як то звичайно у такім інтересі—то їй не треба сього слухати, бо така бесіда не дає здоровля. Колись иншим ліпшим часом.

— Я вас дуже перепрошаю за мою таку бесіду, але ви гадаєте, що я за неї дбаю або за себе я дбаю?! Бігме, не дбаю; най їх і зараз вихватає та

й мене з ними! Овва, ото-ж-би ми втратили рай на землі і маетки лишили!

Куми вже не обзивалися, не перечили, бо бачили, що Івана не переможуть, і хотіли, аби скорше виговорився, бо борше їх пустить спати. Іван встав від стола, спинився насеред хати, спустив рукави так, як діти на печі, й почав до них балакати.

— Та чому не летите з мої голови? Я вам розчиню і вікна, й двері, гай!..

Діти засунулися на піч так, що їх не було вже видко.

— От, сарана; лиш хліба, та й хліба, та й хліба! А відки-ж я тобі того хліба наберу?! Та то би на дванадцятий сніп якийсь раз торгнути, то би якийсь раз схилитися, то з поперека вогонь у пазуху сиплеться! То тебе кожне стебельце у серце дюгне!

Се було до дітей, а тепер він звернувся до кумів.

— А увечір, лиш укажешся до хати такий як віхоть, як мийка усотаний, а вони тобі в один голос—і жінка і діти: нема хліба! Та й ти не йдеш, бідний чоловіче, спати, але ти тягнеш ціп та й молотиш на потемки, аби завтра мали з чим іти в жорна. Та так тебе ціп і звалить на сніп, та й так деревієш до ранку у соні, аж тебе роса припаде. Та й лишень очі пролуниш, то зараз тебе та роса їсть, бо мало тебе біда їсть; ще вона в ночі тебе найде! Промієш очі та й точишся на лан такий чорний, що сонце перед тобою меркне.

— Іване, не журіться дітьми, бо то не лишень ви, але Бог їм тато старший від вас.

— Я з Богом за-барки не ловлюся, але нащо він то пускає на світ як голе в терня?! Ви, піп

каже, дітей не навчаєте страху Божого, ви їх самі посилаєте красти,—ей, де я годен так ганьбити А коби коло моєї дитини і мамка і нянька і добродійка ходила, коби мені люде всього назносили, то й я б, йогомость, знав як діти вчити! Але мої діти ростуть по бур'янах разом з курми; а як що до чого прийде, отак як тепер, то ніхто не знає, що вони цілий день їдять? Чи крадуть, чи жебрають, чи пасуть, а я відки знаю?.. Так, люде, ви самі знаєте, яке наше життя...

— Знаємо, куме, знаємо! як не знати, коли самі у нім бродимо.

— Я на діти дивлюся, але я не гадаю, аби воно було чемне, аби уміло до-ладу зробити. Я лиш заглядаю, чи воно вже добре по землі ходить, аби його упхати на службу; отсього я чекаю. Я не чекаю, аби воно убралося в силу, аби путеріі набрало, аби воно коло мене нажилося. Коби лиш багач або пан роззявив пащеку, а я його туди кидаю, аби лишень збутися! А потім воно бігає коло худоби, ноги одна рана, роса їсть, стерня коле, а воно скаче та й плаче. Ти би йому завернув худобу, поцілував би його в ноги, бо ти його сплотив та й сумління тебе п'є, але минаєш, ще й ховаєшся від нього, аби не чув!

Аж почервонів, аж задихався.

— Та й росте воно в яслах, під столом або під лавою; їсть кулаки, вмивається сльозами. А підросте, та й щось воно украде, бо воно ніколи добра не знало, та краденим хоче натішитися. Дивишся—йде до тебе жандар*). Скує тебе, наб'є тебе як товарину, бо ти тато злодієві та й мусиш з ним бути у змові. Та й ти злодій навіки! Але се ще

*) Поліціант.

не решта, кінець ще напереді. Най би син, ваша дитина, а людський злодій; най би зогнив у криміналі, бо злодія не шкода! Най би! А то вони возьмуть здоровля та й дають до шпиталю лічити, а потім пускають письмо до в'їта, аби тато платив кошта. З хати виганяють, під пліт викидають з бебехами! Йдеш до в'їта, по руках цілуєш: в'їточку, виберіть мене із цієї кари. Ти, каже в'їт, бідний чоловік та може тебе випустим, але яку я вигоду буду мати за твою вигоду? Стиснеш плечима, складешся як пізорик та й кажеш: місяць вам буду задурно служити... Так чи не так, люде? Правду кажу, чи брешу як пес!?

— Все так, цілий ґатунок такий, одного слова не замилили!

Іван дрявжав цілий, чув на собі цілу вагу страшних своїх слів.

Аби ви не казали, люде, що крячу над головами своїх дітей, як ворон над стервом; не кажіть, люде, не кажіть! Я не крячу, я правду говорю; мій жаль кряче, серце кряче.

Очі його запалилися і в них появилася страшна любов до дітей; він шукав їх очима по хаті.

— Бо виглядає так, що я свої діти геть позбиткував, гірше як темний ворог. А я, видіте, не позбиткував, я лишень прогорнув з-перед очей сьогодні, і завтра, і рік, і другий, і подивився на мої діти, що вони там діють? А що я уздрів, то й сказав. Я пішов до них у гості, та й кров моя застигла на їх господарстві...

По хвилі.

— Якби до тої Канади не було морів, то я би їх у міх забрав та й пішки туди за ними йшов, аби їх занести далеко від сього поругання. Я би ті моря берегами обходив...

Куми забули були за відпочинок, а тепер собі нагадали, борзо повставали й пішли.

II.

Рано.

Діти обідали на землі, обливали пазухи і шестіли ложками. Коло них лежала мама марна, жовта і клала коліна під груди. По чорнім, нечесаним волоссю спливала мука й біль, а губи заціпилися, аби не кричати. Діти з ложками в роті оберталися до мами, дивилися і знов оберталися до миски.

— Семенку, ти вже наївся?

— Вже, — відповів шестилітній хлопець.

— То возьми віничок, покропи землю та й підмети хату. Мама не годна нахилитися, бо дуже болить усередині. Не кури дуже.

— Уступіться, бо через вас я не можу замітати.

Мама звелася і поволіклася на постіль.

— Семенку, а тепер гарно вмийся, і Катруся і Марія най вмийються, і побіжи в жбанок води на черпнути, але не впадь у керницю, не схиляйся дуже...

— Семенку, піди та нарви огірків у решето, аби мама в горшку наквасила, бо я вижу, що буду слаба та не будете мати що з хлібом їсти. Та й нарви хрону і вишневого листя. Та не сотай огірчиня, але рви по-при саме билд...

— Семенку, здійми з грядок сорочки, аби я полатала, бо ходите чорні, як ворони.

Семенко все бігав, все робив, що мама казала, і раз-по-раз потручував молодші сестри й казав, що дівки не знають нічого, лишень їсти.

— Вони ще малі, Семенку! як виростуть, та й будуть тобі сорочки прати.

— Я наймуся та й там мені будуть сорочки прати... я їх не потрібую.

— Не тішся, дитинко, службою, бо не раз будеш свої дні оплакувати.

— Аді, татко зросли у службі та й нічого їм не бракує.

— І ти зростеш у службі, аж шкура буде лускатись від того росту. Але ти, Семене, не балакай, але збірайся татові нести обід. Він десь такий голодний, що йому очі за тобою продивилися.

— Я мушу татову палицю брати, аби від псів обгонятися.

— А як згубиш та й буде тато нас обох бити. Та не йди простоволосий, але візьми хоч татів капелюх.

— Той капелюх лиш на очі падає, що не видно дороги.

— Вимий жбанок та й сип борщу.

— Ви мене не вчіть кільки, бо я знаю.

— Семенку, а дивися, аби тебе пси не покусали.

III.

Дріботів ногами по грубій верстві пороху й лишав за собою маленькі сліди, як білі квіти.

— Фіть, заки я зайду, то се сонце мене порядно спарить. Але я собі заберу волосся так як жовнір*) та й буде мені ліпше йти.

Поклав обід на дорогу і збірив волосся на верх голови, аби приложити його капелюхом і виглядати, як обстрижений жовнір. Очі сміялися; підскочив і покотився дальше. Та волосся з-під широкого капелюха зсунулося на потилицю.

*) Салдат, москаль.

— Се пустий капелюх, най по як я наймуся, та я тоді собі капелюшок...

Лишень облизався. Пройшовши шмат дороги, він знов поставив обід на землю.

— Я змалюю собі велике колесо із спицями.

Сів насеред дороги в порох і обводив довкола себе палицею, потім рисував проміні в колесі. Далі зірвався, перескочив по-за обід і побіг дуже зрадуваний.

До кожних воріт закрадався, зазирає—чи нема на подвір'ю пса і аж тоді борзенько перебігав. З одного обістя вибіг пес і пустився за ним. Семенко співорив *), зверещав і сів з обідом. Палиця також впала на дорогу. Довгенько скулений сидів, чекав пса, аби кусав. Потім зважився подивитись і побачив над собою чорного пса, що спокійно стояв коло нього.

— На, на, циган, на кулеші, але не кусай, бо болить дуже та й штраф твій газда буде платити. Та він тобі ноги поломить за той штраф.

Щипав з платка кулеші, метав псові по шматочку і сміявся, що він на воздуху хапає. Пес мав роззявлену морду, і він і собі рота роззявляв.

— А ти чий, шибенику, що пси по дорогах годують? а в поле що понесеш?

І якась жінка гупнула його в ший.

— А-як, ви ще бийте, як пес хотів мене роздерти!

— А ти чий, такий чемний?

— Я Івана Петрового, але мама мали дитину та й слабі, а я мушу нести обід, а мене пси кусають, а ви ще б'єте...

— Ой, як я тебе била... Куди-ж ти несеш їсти?

— Татові несу на лан, коло ставу.

*) Заплакав.

— Йди зо мною, бідо, бо я також несу туди обід.

Пішли разом.

— А хто обід варив?

— Мама варили, бо я ще не вмю, а Марія і Катерина ще менші від мене.

— То не слаба мама?

— Чому не слабі; так качаються по землі, так стогнуть, що аж! Але я за них роблю...

— Ото, ти робітник!

— Ви не знаєте та й говорите пусте. Ану, запитайтеся мами, який я розумний! Я оченаш знаю цілий...

Жінка засміялася, а Семенко здвигнув плечима й замовк. За ним біг пес, а він ніби то кидав йому кулеші й загулював іти за собою.

IV.

Три дні опісля.

Посеред хати сидів Семенко і сестри, і корито з маленькою дитиною стояло. Коло них миска з зеленими, накришеними огірками і хліб. На постелі лежала їх мама, обложена зеленими, вербовими галузками. Над нею сипів рій мух.

— Понаїдайтеся та й тихо сидіть, бо я понесу дитину до Василюхи, аби поплекала. Тато казали, аби нести рано, в полудня й надвечір, а увечір вони самі вже прийдуть.

— Семенку, не переломи дитину.

— Я гадав, що ви спали. Тато казали давати вам студеної води і булку їсти. Марія така чемна, то вона ту булку ухватила і вкусила вже раз. Але я набив та й відоймив! Їстимете?

— Не хочу.

— Тато зсукали ще свічку та й казали, що як би ви умірали, аби вам дати у руки й засвітити. Коли я не знаю, коли давати?...

Мама подивилася великими, блискучими очима на сина. Безодня смутку, увесь жаль і безсилий страх зійшлися разом в очах і разом сплодили дві білі сльози. Вони викотилися на повіки й замерзли.

— Тато рано в хоробах також плакали, так головою до одвірка лупили! Заплакані взяли косу та й пішли.

Взяв дитину й вийшов.

...
— Семенку, аби ти не давав Катрусю, і Марійку і Василька бити мачусі: Чуєш? Бо мачуха буде вас бити, від їди відганяти і білих сорочок не давати.

— Я не дам та й татові буду казати.

— Не допоможе нічого, синку мій наймиліший, дитинко моя найзолотіша! Як виростеш, аби ви межі собою дуже любилися, дуже, дуже!... Аби ти помагав їм, аби не давав кривдити.

— Як я буду служити та й буду дужий, то я їх не дам, я буду до них що-неділі приходити.

— Семенку, аби ти просив татка, що мама наказувала, аби вас любив...

— Їжте булку.

— Співай дитині, най не плаче.

Семенко хитав дитину, але співати не вмів. А мама обтерла долонею сухі губи й заспівала.

У слабім, уриванім голосі виливалася її душа і потихеньку спадала межі діти й цілувала

їх по головах. Слова тихі, невиразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полі і ніхто їх позбирати не годен і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати й полетіти в пусте поле за листочками.

Мамин синок.

У суботу рано вибігла Михайлиха за поріг хати і заговорила до себе дзвінким голосом:

— Ба, не знав, де бахур подівся? Десь воно ландає, десь воно нишпорить по дворі як курка. Ану, чи би ти його вдержала у хаті? Счесала б бахура, та й нема.

За хвилию пішла до стодоли подивитися, чи коло Михайла нема бахура.

— Ого, в тебе також розум? Не наженеш хлопця до хати, але коло себе тримаєш на студені. Ходи, Андрійку, до хати, то дам яблуко таке червоне, що аж!

— Не йди, дурний, бо мама бреше, хоче мама чесати та й гулить*) тебе — сказав і зареготався Михайло.

— Цей чоловік, бігме, вистарів розум! Таже дитина отут замерзне коло тебе. Не слухай, Андрійку, татка, бо татко дурний, але ходи до хати, а я тебе счешу, та й дам булку, та й булку. Ає!

— Коли ви не дасте.

— Ходи, ходи, бігме, дам.

Та й взяла за руку та й повела до хати.

*) Гулити — дурити, обманювати.

— Я тебе гарно вимию, вичешу, а завтра підеш зо мною до церкви. Мама таку гарну сорочечку і поясок дасть. Всі будуть дивитися та й казатимуть: глянь, який Андрійко красний!

— А яблуко дасте, ма?

— Дам, дам, багато.

— А булку?

— Та й булку...

— А до церкви озьмете?

— Возьму, возьму...

— То чешіть.

І мама взяла мити голову Андрійкові. Цятки води спадали по-за ковнір, і Андрійко ледве витримував, аби не плакати.

— Тихенько, тихенько; мама так гарно вимие, вимие! Личко буде як папірчик, а волосся таке як льон. Над усі хлопці будеш найкращий!

— Коли бо кусає...

— Мама геть вичеше, ніщо не буде кусати. Так легенько буде, що ей, де!

— А як вичешете, та й дасте булку та й яблуко, та пустите на двір?

— А що-ж, уберу тебе, та й підеш геть далеко, геть, геть...

— Добре, я піду до дядькового Івана.

Мама Андрійка вимила, та взяла на коліна та й чесала.

— Ма, а коло татка є кіт, та й таких мишей ловить та й душить.

— Бо миші зерно трублять та шкоду роблять...

— Нащо шкоду?

— Аби не було що молотити та й молоти.

— А що-ж вони їдять?

— Таже зерно...

— Як?

— Е, з тобою не договорився би...

— Треба, аби тебе татко увечір підстриг, бо дивись, яке патлате волосся.

— По-парубоцьки, ма?

— А як-же, таже ти у мене парубок.

— Та й видиш, що вже, а ти не хочеш ніколи давати чесатися. Ану-но подивися в дзеркало як гарно!

Андрійко виглядав як скупаний; волосся спадало маленькими, білими нивками на чоло і шию. Очі були сині, а губи червоні. Мама дала йому яблуко і булку; він сховав у пазуху.

— Я хочу до тітки.

— Уперед з'їж яблуко, та потім підеш, бо хлопці відіймуть.

— Я не покажу. Хочу до тітки.

— То йди, про мене.

Вбрала його в чобітки, в свою кожушинку, в татів капелюх та й пустила на двір.

— А дивися, аби унав, та й буду бити...

Сіла в хаті шити.

— Небійся, такий мудрий як старий. Не мав би в кого вдатися! Викапаний Михайло. А зараз уминається заплати за чесання...

І мама всміхнулася і шила далі.

— Коби здоров ріс та чемний. Має три роки, та й геть оченашу береться. Такий старогрецький*), а такий пустик, що хату догори ногами здіймає. Так не раз допече, що мушу бити. Якби не бив, та й нічого би з нього не було!

Підняла голову, глянула у вікно.

*) Розумний.

— Це вже вполудня, а Михайло ще не входить полуднувати. А хлопця нема. Десь, певне, чипить на свігу та й кашлятиме.

Увечері сидів Михайло на лаві та й держав на колінах Андрія. Вогонь палахкотів у печі і освітлював хату червоним світлом. Михайлиха сиділа перед печею та варила вечерю.

— Ти зійшов, стариґане, на дитячий розум... Та лиши дитину в супокою, не підкидай ним як гарбузом. Іди, Андрійку, до мами.

— Коли я не хочу.

— А ти чий, татів чи мамин? — питав Михайло.

— Татів...

— А кого битимеш!

— Маму.

— А ти, підвіяний, та я тобі яблука та булки даю, а ти мене битимеш!

— Тато тобі купить багато яблук, бо ти татів...

— Ой, чи не цей татко тобі купить? Ти би ніколи не видів нічого.

— Ану-но покажи, як ти їхатимеш у війську на коні?

Хлопець сів на поривач *) і брикав по хаті.

— Годі, годі, Андрійку; на тобі соломку та пінку з молока збійрай.

Андрій опинився коло печі і збирав пінку.

— Мо', Андрію, а ти що купиш мамі?

— Червоні чоботи.

— А татові?

— Татові нічого не хочу.

— Гарний синок мамин.

Михайло взяв його знов на коліна.

*) Поривачем загібають попіл у печі.

- Ти як називаєшся?
— Андрій Косминка.
— А хто ти є?
— Луский *) радикал.
— Добре. А куди ти поїдеш?
— До Канади.
— На чім поїдеш?
— На такім човні як хата великім, таким морем широкім, широким, геть, геть...
— А татка озьмеш з собою?
— Озьму татка, та й маму, та й Івана вуйниного, та й геть поїдемо...
— Йди, йди, не муштруй хлопця та не бери на акзамент, бо ще засне без вечері.
— Але поміркуй, який хлопчисько мудрий, геть все знає?

М о е с л о в о .

Білими губами у-півголос буду вам казати за себе. Ні скарги, ні смутку, ні радості в слові не чуєте!

Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий.

З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили.

І я ходив тихенько як біленький кіт.

Я чув свою подлість за тихий хід і кров моя діточа з серця капала.

А спав я у наймленій хаті, посеред брудних туловищ, сплетених розпустою.

*) руський (український).

Листочок білої берези на сміттю.

.....
Я скинув мамину сорочку. Мій діточий світ і далеке покоління мужицьке лишилося за мною.

Передо мною стояв новий світ, новий і чорний.

Я ловився за його поли, а він згідно глядів на мене.

Як жебрак маленький.

Я зацікавився був із болю. І мовчав я довгі, довгі роки.

Мої слова невимовлені, мій плач недоплаканий, мій сміх недосміяний!

Лягли ви на мене, як лягає чорне каміння зломаного хреста на могилу в чужині!

.....
Я найшов товаришів.

Вони погодилися з новим світом. Я говорив їм про свій покинений і про новий, що кривдив нас.

Казали, що брешу.

А я рвався і падав у болото із знесилля і не уступав.

Сказали, що я брехун іще раз. І покинули мене.

А як я плакав, то мама ридала:

— Ти сам з собою будь, бо пани тебе не приймуть. Не покидати було мене.

І лишився я, як корч лугу серед поля.

.....
Я сидів серед піль.

Мої думки снувалися довгими скибами плідної ріллі. Ссали землю і годували мене самотою.

І ще приносили солоний піт і тихі пісні, що снувалися за орачем, за плугом і за погоничем. І поїли мене тим спокоем, що мріє над ярмами волів у плузі.

Бачив я ще маленькі огники між маленькими пастухами і вівці по полю.

Я тут буду як буйний вітер панувати, заспіваю свою пісню!

.....
Я сотворив собі свій світ.

Праворуч мене сине поле і чорні скиби, і білий плуг, і пісня, і піт солоний.

Ліворуч чорна машина, що з червоного рота прокльоном стогне.

А в серці моїм мій світ шовком тканий, сріблом білим мережаний і перлами обкинений.

У своїм царстві.

.....
Буду свій світ різьбити як камінь.

Слово своє буду острити на кремені моєї душі і, намочене в труті-зілля, пускати буду наліво...

І слово своє ломати буду на ясні соняшні промінчики, і замочу його в кожній чічці, і пускати буду направо...

А свій камінь буду різьбити все, все! Аж на могилу свою його покладу як мертву красу.

А вишня в моїх головах візьме всі мої болі на свій цвіт.

.....
А в своїм світі я живу, живу!

Як безумний бреду хмарою своєї фантазії.

Сто раз розпускаю сили своєї душі, аби далекими світами відшукали мені щастя мое.

По тихім ставу моєї минувшини пливуть неводи сердечних моїх бажань, аби виловити всі ясні хвилі життя мого.

Але неводи рвуться і не годні нічого зловити.

Вертають до мене помучені і без нічого—як мужики з лану.

І я сумтний дрімаю на хмарах.

А як грім трісне, то я здоймаю чоло вгору наново.

І лечу, лечу на чорних хмарах...

Золотою стрілою прорізую світляні висоти.

В чорний чупер ховаються звізди, як у чорну хмару.

Студені хмари від моїх очей теплим дощем спускаються на землю.

Але сонця дійти я не годен.

І падаю з високости в долину.

Як старий жовнір деревляними ногами б'є кає, так я блукаю.

А крила гояться, і я знов лечу до сонця, щастя.

І знов ріжу зводи небесні і падаю.

Я був щасливий.

Коли я глядів дитиною на мамині очі, я бачив у них сунулися тихесенько пречисті хмарки щастя—я був щасливий.

А тепер на ті очі смерть долоню покладає.

А я шукаю щастя під небом і падаю...

В і с т у н и.

То будуть старі, бідні вдови або їх внуки або старі діди, що коло своїх дітей туляться і чують що-дня, який вони тягар у хаті, або будуть молоді жінки з малими дітьми, що їх чоловіки покинули і десь у великім місті за них забули. Вони будуть іти чередою в поле, минатимуть

сти, що тепер їх ніяка зелень не закриває, лишатимуть за собою блискучі, гладі, сталеві дороги і будуть розходитися по сивих монотонних стернях; діти будуть шукати колосся, а старі — тамтогорішніх ковіньок.

І дід Михайло буде йти зі своїми внуками, з двома хлопчиками і з Оксаною, найстаршою між ними. Хлопці будуть як лошачки то перебігати діда, то лишатися далеко позаду, а Оксана все буде йти разом. Дід буде нести драгтиву, чорну верітку на плечах і буде покашлювати, Оксана буде мати в руці хліб для хлопців і для себе. То буде саме плудня, а дід буде все казати Оксані:

— Се сонце, синку, вже з морозом.

Будуть вони йти, йти і зіпруться на одній ниві. Дід стане коло межі, Оксана піде серединою ниви, хлопці почнуть шукати дуч по полю, керничок синих і батіжків та ножиків, загублених пастухами.

Оксана здійматиме кожний колосок, що налиб-
се і буде всі складати в ліву руку, а як жмут
убіє, то вона його буде складати по-над ярк,
потім легко найти. Вишукувати буде долики,
ли, бо там найбільше колосся. Сто разів на
ялинку буде схилятися і буде виглядати як
йпильніша робітниця. Згодом зачнуть їй поперед
бігати жовті або сині плями, або одна поло-
на ниви буде така як має бути, а друга поло-
на буде вся зелена. Вона пристане, затулить
лонєю очі і буде хвильку стояти, потім нагло
вме з-перед очей руки, і вся полуда пропаде.
О вона заспіває співанку; заспіває її собі ли-
нь потихеньку з великим стидом і з ясною ра-
стю, що вона вже може співати. Класти буде ноту
ноти і слово до слова з дрожачею непевністю,
мала дитина, що вчиться перший раз ходити

і кладе білі ноги з радістю по землі. А що колос здійме, то співанку свою урве і наново її зачне. А дід коло межі буде тонким голосом казати: „не знати, що то там не дає дихнути; аби розрізав груди та аби ту запеклу кров відти викинув, та може б ще прожив трохи“...

І буде далі витягати ковіньки, і буде кашляти і сідати. А по-при роботу будуть налітати на нього думки і за осінь, і за зиму, і за весну. Десь в голові зароїться таке, що він забуде за ковіньки і за кашель.

— Як є чим пропалити в зимі, то менше їсти хочеться. Рано собі встань, відмети сніг від порога, наברי з шіпки ковіньок, насип під піч, та й зараз у хаті веселіше. Катерина зварить кулешу; діти повстають та й вже є для них гаряча ложка борщу, та й тепла піч, та й тобі, діду, межі ними тепло. А як не можна ліпше, то й так добре. Ковінька як суха, то вона дуже добра...

І він буде випорпувати далі з охотою і з більшою силою. Але гадка гадку буде здоганяти, і він їх не віджене.

— Коби-м не вмер ще доки хлопці підростуть, то мала б щастя, бо я б то усе межі люде розтрутив, аби робило само на себе, а дурна жінка—що вона знає? Лише плакати! Я б то справив на дорогу ліпше від неї...

Тепер він закличе на хлопці. Вони прибіжать до нього з видовбаним гарбузом.

— Гей-гей, а ви чому Оксані не помагаєте, а їсти хочете? Ідіть трошки коло неї грайтеся, бо їй скучно.

Хлопці підуть до Оксани, а дід буде далі сотати свої думки.

Хлопці здорові, рослі, аби лиш дочекатися! Менший—то штудерний такий як старий. У зимі то допоминається чобіт, бо каже, що на печі йому не добре. Кільки сміху є з нього, що якби вмер, то ми б осиротіли...

Він буде глядіти на сонце, чи низько спустилося, і на ковіньки, чи досить їх назбірав. Потім закличе Оксану, аби йшла помагати йому зносити ковіньки і оббивати їх від глини. Вони знесуть їх в одну купу і зачнуть оббивати бучками. Стовп куряви підійметься над ними; дід буде кашляти, Оксана буде прижмурювати очі, а хлопці будуть їсти хліб. В сей час буде сонце над заходом. З дооколишніх сіл приплинуть на ниву згуки дзвонів і будуть стелитися разом з росю по стернях; по дорогах замакають вівці і загукають пастухи; по полю будуть орачі викидати плуги з борозен і ладитися до-дому. По долинах здійметься сива мряка; ворони будуть тягнути до садів в село, і пси будуть тікати до-дому, бо вже не будуть могли ловити перелепць по полю.

Дід Михайло буде хреститися, і збивати порох із сорочки, і дуже кашляти. Потім напакує повну верітку ковіньок, внуки йому допоможуть її завдати на плечі, і зйдуть на дорогу. Оксана буде нести свої сніпки колосся, а хлопці ховатимуть у пазуху ті ковіньки, що впали з верітки. Заким дійдуть до-дому, то пазухи їм добре повіддуваються, а черева їх стануть чорнісінькі від пороху.

В селі вони всі подибаються—і бідні вдови, і їх внуки, і діди, і молоді жінки, що їх чоловіки покинули,—всі з ковіньками і з сніпками колосся. Вони вістують, що осінь приходить.

М а й.

Данило чекав коло білої брами, дивився в панський сад, як злодій, і не важився зайти.

— Ніби я знаю, чи сюди можна йти; а як вибіжить та дасть у писок; а я звідки знаю, що не дасть?

То були біленькі, рівенькі стежки по панським городі і він за них боявся бійки, бо лишень ними він міг до двора дістатися. Поки-що чекав коло брами.

Всі мужики, багато їх мільйонів, уміють чекати довго і терпеливо. Як пан є в канцелярії, то вони чекають стоячи. Аби їх було не знати як багато, то не дадуть за себе найменшого значка життя. Стоять тихенько; лиця їх поволеньки бовваніють, а вираз з лиця зсувається десь на плечі, під сорочку. В стоячій сні вони півпритомні і безмежно байдужні, а урядник посеред них подобає на чорну мушку, що в густий мед залізла. Крайньому, тому, найближчому до урядницького стола, найгірше, бо він не може запасти в цілковитий сон. Він що-хвилі розтягає очі аж під чуприну і оглядається неспокійно. За ним пролуплюють очі й оглядаються сусіди, і неспокій крайнього бушує аж до остатнього, до того, що сперся на піч. Той крайній, як вітер на ниві, все неспокоїть всі колоски від дороги аж до суголовків.

Як пана нема в канцелярії, то вони сідають. Добро для них півгодинки спочивати — добро, як хоч одна рука або одна нога відпочине. Злізаються на купу і присідають собі всякі частини тіла. Одні капелюхи тримають обережно, аби не зімнялися.

Як вже добре стиснуться, то починають до себе пошепки говорити.

— Як би так трохи покурив люльки?

— Лишіть геть.

— А тютюн маєте купований?

— В мене на городі росте.

— Не говоріть, бо ще хто почує та...

Тоді всі запихають руки в пазухи і засувають свої скрутки з переду пазухи аж за плечі, бо ану-ж яка нужда пошукає! Шепти стихають, лиця деревіють, слина випливає з губів, а голови падають у долину. А як лучиться між ними який нетерплячий, то він так як той крайній не дасть всім спокійно на підлозі посидіти. Бо або рука йому затерпне, або якась біда його в сам хребет так ушпилить, що він не видержить і порушиться. За ним заворушаться сусіди, і гармонія спільного натиску пропадає. Починається уклад ніг і рук наново, і знов якась біда його руйнує.

— Такі люде нетерплячі, що Господи,—скаже якийсь витревалій і зараз таки замкне очі.

Отак вони всі чекають, та так чекав і Данило коло брами, хоч був сам один. На нього спадала сонність і байдужність, і думки його мішалися одна по за другу. Як він ішов до пана, то мав дуже ясний план. Побачивши його, він мав скинути капелюх з голови і йти проти нього так, як бузьок по млади *) ходить—обережно, поволеньки, аби панського каміньчика не вразити. Як наблизиться вже дуже, то має витріщити очі на пана і дивитися так, аби пан собі погадав: се якийсь дуже бідний! Потім приступить до руки, поцілує її з обох боків, дотулиться чолом долоні і трохи подасться назад.

*) Овірце на полі

Спустить плечі в долину, шпурне капелюх по-за себе на землю, обітре рукавом губи і стане говорити.

— Я прийшов до пана найматися. Переднівок *) дуже прикрий, дітей маю четверо, а на то лишень латка города. Найматися мушу, а роботу кожду знаю, бо я заробний чоловік. Та прошю божої ласки та й панської, аби ми погодилися та аби пан дали мені корець ординарії **) таки зараз, аби дати жінці межі діти, а до служби я можу зараз ставати.

Перше слово пана буде:

— Ти, відай, злодій?

— Я, пане, ще чужого стебла не порунтав.

— Чого брешеш, лайдаку? А то-ж подумана річ, аби мужик не крав?! Хіба ти не мужик?

— Я цілком простий мужик, але я чужого не люблю кивати.

— То ти, певне, пияк?

— Я з горілкою собі не захожу, бо нема звідки.

— Гавкаеш як пес; та ти би вмер без горілки!

— Без горілки не вмер би, а без хліба та й можна!

— Ти з мудра мені відповідаеш, бо ти був у криміналі, та там тебе розуму навчили.

— А най мене Бог боронить! Я половину віку свого збув, а ще моя нога в арешті не була.

— А на що ж ти тільки дітей натеребив?

— То Бог, пані, дає діти.

— То піп тебе такого навчив?

— Я з попом собі не захожу, бо то гроші коптує; я й до церкви не хожу, бо не маю в чім.

— То ти радикал та й не даєш попові з себе шкуру здирати?

*) Час перед новим хлібом.

**) Ординарія—плата натурою.

— Я аби хотів що попові дати, то не дам, бо не маю, а він аби хотів здерти, то не зідре, бо не має що здерти. Ми таки не сходимося...

Він знав наперед, що пан мусить чоловіка з болхтом зміпати, що мусить посміятися, аж потім прийме його на службу. Йшов певний себе, аж коло брами завагався. То був двір на другім селі, і він не знав, куди заходити до нього. А двір до того стояв на полі, і не було кого спитатися. І Данило чекав. Його ясний план затемнювався, він чухався в потилицю і несміливо заглядав у город.

— Вони тими стежками ходять собі на спаде-рок, бо он як усипали піском.

Його очі блукали довго, аж спинилися на павичі, що блискотів перед двором.

— З отсього хвоста мав би якийсь крейцірь; аби так забіг та обома руками замотався в нього... Не знати, чи м'ясо його добре їсти?

Він оглянувся по хатах.

— Сей має того поля доста та й робить коло хліба добре. Ба, де він то все подіває?

Його думки розліталися на всі боки.

— Весна така красна, така красна, що раз!

Де далі, він нічого не спостерігав. Сидів як стовп і чув, що буде спати. Аби не датися, він роздирав очі, потирив рукою лице і скидався на нещасливого борця, що от-от здасться на ласку і неласку ворога. За часок звалився одним боком до берега і, видко, хотів так урядитися, щоб ніби спати, а ніби чекати. Потім простягнувся цілий і заплющив очі. Не проспав ще й одної цілої хвилини, як щось йому шепнуло:

— Спи, спи під панською брамою, та фірман так упереже батогом, що кров сикне!

Він зірвався, перестрашився, оглянувся довкола себе і став як підстрілений. Стояв секунду, махнув рукою й пішов від брами на лан. Заліз у траву й розложився до доброго сну. Привижався йому пан, і його руки, і білі стежки. Пан йому десь сказав, аби поклав капелюх на голову, але він не хотів.

— Я, прошу пана, бідний чоловік, я не можу покласти капелюха на голову, бо я бідний, такий бідний чоловік...

Солодкий сон нагонив ті привиди, і він спав спокійно.

Сонце реготалося над ним, посилало до нього своє проміння, пестило його як мама рідна. Квітки цілували його по чорнім нечесаним волоссю, польові коники через його перескакували. А він спав спокійно, а чорні ноги і чорні руки виглядали як прироблені до його деглястого тіла.

О с і н ь.

Дмитро латав жіночі чоботи. Не латав, а зчіплював до-купи. Гріх би було давати таке дрантя до шевця, та й за гріш сучпо. А жінка боса, босісінька; води внести до хати не було в чім. Тому Дмитро вже від ранку взявся до чобіт. Сидів коло лави проти вікна, обклався старим шкураттям, воскував нитки на дратву і бісився як пес.

— Бігме, кину в піч, шпурну у вогонь та й збудуся! Шкура здривіла, нитки не примкнеш, бо порветься—викинь на гній, та плюнь, та й вже!

Приговорюючи до чобіт, Дмитро все-таки з великою старанністю їх латав. Що провів нитку

крізь шкуру, то все неспокійно оглядав, чи не порвалася. Через то робота йшла піняво, і Дмитро сердився.

— Залізо—не шкура, та й зшуровується, що то говорити? Вже штирі роки, як куплені, бо штирі вже сеї осени, та вже їм час. Але ще сю зиму мусять служити, хоч би там не-знати-що.

І латав, і бісився, і сто разів хотів кидати у піч або на гній.

Дмитриха сиділа на припічку і латала дранки.

— Порозпадалися на січку. Конопельок не поєш, бо треба їсти, полотенця не купиш, бо гроша нема—прийде до такого, що будемо голі ходити. Залатай в однім місці, то просічеться в другім. Якби ще не прав, то може б не так дерлися. Вже я їх і не перу як варт, але павутина все павутиною! Бог знає, як їх латати, з якого боку братися до них?

З отакими гадками сиділа Дмитриха над купою дрантя. Мізерне її лице пильно вдивлювалося в подерті сорочки і було безрадне. Грубе, пороздиране полотно із затертими червоними вишивками подобало на одіж жовнярів в війни. А вона, як бідна милосердна сестра, з сумом і співчуттям хоч чим-тим хотіла допомогти нещасливим раненим.

— Та ще зиму якось переходимо, але літо, то вже Бог знає.

І водила сивою ниткою довкола латок і думала над сірим життям своїм.

На печі лежала Дмитрова мама. Дрібка жінки—завбільшки десятилітньої дитини. Кашляла не переставала.

— Божечку, Божечку, найди мені смерти, най я так гіренько не валяюся! Вже-ж я, відай, спокнутувала усі гріхи, що нагрішила... Десь умірають

такі, що лиш би їм бути, покидають добро і маєтки, а я як отой твердий камінь, що його ніхто не годен роздавити. Боже, Боже, ба за що мене так тяжко караєш?

І розпукáлася від кашлю.

Коло баби сиділи діти. Як баба синіла і заходилася від кашлю, то вони всі дивилися на бабу цікавими очима і все показували пальцями на бабу та говорили: гляди, гляди, баба вже умірають. А як баба відкашлялася, то все говорила до них: де, де, дітоньки, моя смерть забула мене.

Але Дмитрові вже остогидло борикатися із здривілими чобітьми. Шпурнув під лаву та й почав сваритися.

— Коби я вам на смерть лагодив, то би мені легче було. А ні вбути, а ні вгорнути, а ні нагодувати—таки нічого не можна настарчити. Ходіть-но трохи босі, та може вас борше повишаплює.

Сів коло стола.

— Та може б ти дала мені що їсти, ґаздине моя. Таже знаєш, що я ще сьогодні нічого у роті не мав.

Дмитриха встала з припічка і подала йому бараболю. Була застрашена як вівця.

Дмитро лупив бараболю, мачав у сіль і гриз хліб.

— Вже ти мене годуєш... Але я тебе так нагодую, що здохнеш, так я тебе нагодую. Коби якого борщичку, або кулешу, або дідька рогатого, або що... Тицне тобі бараболю та й дивися! Я вже не годен ноги за собою волочити!

— А що-ж вона тобі, синку, зварить? Олію нема, муки нема, та що вона тобі зварить?

— Ваше, мамо, говоріння скінчилося. Сидіть собі на печі та кашляйте. Маєтків від вас не посів я, волів і коров не забрав, та й сидіть собі тихенько. Або ліпше собі погадайте, чим я вас буду ховати? Чекаєте тої смерти як каня*) дощу; все — „Божечку, Божечку, найди мені смерть“, — а то все на мою голову...

Баба хотіла заплакати, але закашлялася.

— Бігме, оглухну, — казав Дмитро.

— Гей, ти, шибенику, чого ти чіпаєшся грядок; хочеш горшки побити? Та коли б ти вже зачепився навіки...

І почав бити хлопця.

Діти заверещали, баба не переставала кашляти.

— Та на сю хату птах би не сів, — говорив Дмитро.

— Але чого ти до дітей присікався, а вони що винні, що чоботи здривіли?

— Ти, суко, поналіплювала їх та поначинювала, та ще гавкаєш за ними. Я вас усіх поріжу...

Підняв чобіт з-під лави і почав ним жінку бити. Врешті натягнув на себе кожущину та й виходив з хати.

— Аби я не діждав вертатися до сеї хати, — сказав вже на порозі.

— Йди, йди, слухай за Канаду; гадаєш, що я піду з дітьми десь на край світа?.. — навздогінь сказала йому жінка.

* * *

Дмитриха топила в печі. Диму напхалося повна хата, і вона втирала сльози. Дим очі виїдав.

*) Шуляк.

Баба на печі стогнала.

— Коби то літо. Порозходилися б по роботі та й би не гризлися на-купі. Сонечко би порозводило геть по полю. А так—пекло у хаті. Боже, Боже, не тримай мене більше на світі, бо видиш, що нема як жити...

Діти бігали по хаті. Але як хто здубонів у сінях, то вони тікали на піч до баби. Тоді тварі їх робилися помучені і пригноблені. Все удавали спокійних, бо боялися, аби тато не бив. Але як до хати не входив тато, то вони знов злізали з печі, аби гарцювати по землі.

Так голуби спускаються цілим стадом на тік. А як мужик рипне хатніми дверми, то вони покидають зерно і перелякані злітають під небо.

С о н.

Спав твердо.

Ліс шумів, стогнав; тонкі шепти рвалися з маленьких галузок і падали разом із змерзалим инеем. Так як би маленькі дзвіночки падали.

Вітер вив як гнаний пес.

Небо чисте, задубіле, а місяць такий на нім ясний, як на Різдво.

Третильник*) спав твердо. Головою сперся на свою купу кукурудзів, а ногами на дві панські. Чорне волосся посивіло від инею; руда сардачина побілела, міцні руки не чули холоду, а лице, спалене вітром, поцегліло.

*) Що обробляє кукурудзу від третього снопа

Балакав крізь сон і за кожним словом випускав з уст сніп білої пари. Голос його йшов з вітром до ліса і бився довго від одного дерева до другого.

— Не рунтай*) того, бо воно зароблене; ти від мене береш; доброго багача найшов...

Здіймив кулак, але він безсильно зсунувся на сухе бадилля.

— Я можу працювати, бо маю міцні руки, як кінське копито... Талапну раз, та й дух вискочив!..

— Землю цілуй, де ся поступиш, бо вона чи твоя, чи чужа, то ти з неї жиєш; своя родить і чужа родить... Певне, що правда, ой, доневне! Грунт — то спосіб до всього, як твій є. Він тебе вагріє, і накриє, і погодує, і честь тобі поведе...

Закашляв, як у великі труби заграв.

— Як не маєш свої ниви, то не маєш куди ходити, не маєш по чім... Нема, нема, о, нема...

Поставив кулак під голови.

— Я довго бідував по чужім полі. Але Бог мені вигодив; дай, Боже, так кожному. Взяв та й дав. На тобі, каже, грінку землі, але не пусти, тримай... Зубами держи її, кохай, як коли жінку, що тобі під руку вдалася...

Капелюх впав з голови і з вітром покотився.

— Танаску, мой**), а скинь капелюх; таже ти перший раз вийшов сеї весни у поле — так годиться... Як Бог дасть, то буде пшениця. Калачі спечемо і дамо таким, що не мають з чого спекти... Дамо, дамо, як нам Бог дає, та й ми дамо, дамо...

Ліг хрестом.

*) Не рухай, не чіпай.

**) Мой—гей, слухай.

— Межу кортить також зродити колос, бо межа таки земля, вона ще ліпше... Я тобі по смерті лишу... Аді, як скатерть рівна, лиш чорна. Я тобі накрию у полі сею скатертею стіл, а ти меш їсти і Бога молити, що ти такого тата мав...

— Весна красна, ори собі, не роби сказів, а воли напій та й повертайся перед сонцем, бо за худобу більший гріх, як...

Збудився, ще почув своє послідне слово зпронку. Глянув на небо, потім обернувся за звідю, посмотрив долонею по голих грудях, перехрестився.

— Така лють зараз з-осени? Ще сніг отут приципле... На дворі зима, а мені така гарна весна приснилася... Гей, Якове! Лупи кукурудзки; де вже стільки спати!..

Засідання.

Радні *) поволі стягалися до канцелярії. Кожний, заки входив до хати, висякався у сінях, обтирав ніс полою від кожуха і долонею ще доправляв. Отак кожний ішов межи люде. „Славвайсу—навіки слава“—та й сідав на лаві, що стояла довкола хати.

Радних було вже з половина; старші сиділи ближче до стола, а молодші трохи подальше. В куті коло печі стояли сінники один на другім, а коло них чорна бляшана банька. То був шпиталь. То як раз або два рази до-року написав лікар пись-

*) Члени волостного правленія і судді.

мо до громади, що того а того дня буде в селі, то вінт кликав до себе поліцияна Тому.

— Вже, небоже, мусиш завтра прихарити канцелярію, бо, бач, прийшло письмо, що дохтер приїде. Обшаруєш грохи підлогу, посишлеш піском; розкладеш сінники по підлозі, понакриваєш їх лантухами, поналиваєш тої смердячої води з баньки по кутах — та й очі заткаємо. Є припис, що шпиталь має бути на холеру та й мусить бути!

Отак поліцай робив раз або два рази до року в канцелярії шпиталь. А як радні потім сходилися на раду, то всі пчихали і казали: „Але бо паскудно смердить!“ Ті, що були у війську, говорили, що певно лікарь робив „реперацию“ і обмертвлював, та від того так вертиць у носі. А Павло Дзінно то вже добре мався. Він все дрмав на раді: То як радні пчихали від сопуху шпитального, то все казали:

— Павло м'який на голову, та ми лиш пчихаємо, а він таки спить. Треба дохторові сказати, аби нам не обмертвлював радних, бо рада буде до нічого.

Павло не борбився, лишень глядів перестрашеними очима на радних, а лице його ставало ще чорніше, як було. Його поміркували в раді „намієць дурного“ — та й всі з нього смялися.

Тепер радні сиділи на лаві та й балакали — по волі, ліниво. Кожний сидів як йому було ліпше і як навик. Іван Плавюк, що сидів коло самого стола і був найстарший, схилився на черево, склав руки як до молитви, всунув їх межі коліна та й плював, покурюючи мольку. Долоні, ніс і коліна сусідували з собою. Отак він сидів та вповідав за ярмарок.

— Дайте мені покій з такими ярмарками, як теперішні! Люде десь-не-десь, що грубшу яку штуку

продають. Телятко, коровку—то ще, ще, але волів вже мало.

— Та бо тісно стало! А кожний собі гадає: куплю телятко, прикохаю; десь трохи полови запарю, гарбузів кину та й, уважаєте, щось приросте на обкидок. Тісні роки настали!

— Правда, що тісні. Десь давно то, бувало, попи гійкали на нарід, аби не пив, аби не гайнував, а тепер, видите, нарід і не п'є і не гайнує, а крейцара рівно не видить. Геть нарід приперся, а на Великдень таки рідко котрий солонину має. Так тяжко, вам кажу, як з каменя за той крейцар!

— Все перевеклювалося. Таже давно і сеї худоби не було видко. Тепер худоба сама периста—тирольська, а давно була сама біла. Я ще не такий дуже давній газда, а по жінці взяв-ем такі білі воли як сніг, а роги мали такі, що в ворота не влізали. То, бувало, так бігли як коні. А як їхав до міста, то дзумбелав *). Казали, що то була венгерська худоба, як ніби за цю кажуть, що тирольська. Та й тоді була дешева худоба, де-де-де-е!

— Дешево продавалося та й дешево купувалося, але ліпше було. Аді, таже то не лиш худоба инакна настала, а свині-ж давно такі були? Були, видите, усілякої масти, і шерсть по них довга, і драганисти на ногах; а теперішні самі білі і гладкі. То як станеш на свинській торговиці, то так ними усіяно, як білим цвітом. Лиш мазури по-межи них з черевами похожають.

— То є, відай, усякий ґатунок. А ніби люде всі однакі? Якось був я у Коломії та й дивлюся:—йде якесь таке, як дідько, Господи, мені прости! Чорне лице геть цілком і руки. Гадаю собі: та цей аби

*) Гнуздав.

де став уночі на мості, та й би кожному треба воду освятити. Та бо бігме! Якийсь жидок казав, що то такі люде є під сонцем.

— Та вже, певне, що є усякий гатунок. Мій Василь як був у Відні при війську та казав, що видив такі свині, що а ні вух, а ні рийки, а ні ніг не видко, лиш тіки толуб.

— Є всього на світі, а біди найбільше...

Бесіда станула, бо війт надійшов.

— Та що чувати в місті, війте?

— Коби гроші, то в місті би добре. Вижу, пани лиш зайдуть на ресторацію, та й п'ють та поїдають що найліпше і гроші мають. Коби хоч на тиждень перекинутися в пана!—говорив війт.

— Як у якого пана. Бо є такі, що на соломі еплять, а зубами обіськаються. Зверхи камазелька, а сорочки нема. Лиш притулить на груди трошки полотенця та й убрався! А не один такий голоден, щоби макух їв,—казав Проць, що давно у дворі елужив.

— Та ще був я у секретаря із-за тої толоки. Щось він мені там белендів та й каже, що коби, каже, у вашім селі менше люде тих газетів на пошті спроваджували. То, каже, ошуканство. Мужиків, каже, є щось дуже багато. То як лиш двадцята пайка дасть по левові за газету, та й зробляться тисячі тисяченні грошей задурно, запусто. Такий панок, каже, все сам понаписує, тумана пуєтить, замастить, загладить, а мужики дурні, каже, читають та аж облизуються, що панське поле на люде перейде.

— А ви, певне, стояли та потакували?—питає молодий радний Петро Антонів.

— Ні, брав-емся з ним за-барки за якогось там латюгу, що туманить людей! Добре піп із Груше-

вої казав, що нарід дається на підмогу всяким кримінальникам, а потім, каже, прийде ще до чого, а вони ізнирли, а дурний нарід сидить по арештах. А тож мало попосочили та покалічили?! Я лиш не люблю, як мені хто під ніс підкидає. Ніби я громаду продав або зрадив? Ніби пхаюся у вибір? Вибіраєте, кого хочете, а я стою на боці!

— Ви би пхалися, але ми кличемо: ацю! Ви би ще й дітям ковбаси принесли до дому, — говорив Петро Антонів.

— Мовчи! — закричав віт, — мовчи, бо скажу тебе закувати; ти шмаркачу! Та дивіться, газди, ти я з ним свині пас?

— Ви мені носа не обтерали, а на мою бесіду можете так потакувати, як секретареві.

Сварка починала вже ставати бійкою, і старий Іван змішався в діло.

— Ти, небоже, Петре, не будь угурний; таже знаєш, що молодий мусить старшому змовчати. Один чоловік такий, що не боїться нічого, а другий та й боїться. Я сам, газди, все за громадою стояв і стою, але, бігме, на ваш збір не пішов би. Якось я з-осени був у місті. Надибає мене злісний та й каже: ходіть на збір та хоч на старість подивіться, як мужики до купи еднаються. Кажу я йому: бігме, я б не пішов! Воно добре, що еднаються, бо як то приповідають, що громада великий чоловік, але я не піду. Я, кажу, зріс і посивів, а ще в криміналі години не сидів. А тепер треба мені на старість нечести? Таже здається мені, що кожна б маленька дитина в селі показувала: аді, дядько Іван та в арешті сиділи! Не піду, та й не піду! Мій Миколай ходить, але я не піду.

Якось старий Іван сям та не тим та й улагодив сварку. Лиш гнів лишився однако.

— Але ми балакаємо та балакаємо, а ви, вийте, не кажете, чого ви нас поскликали? — питався Іван, аби сварка не обернулася.

— Вже я вас не буду скликати, коби я добув сгоє, та й плюю на уряд та най вам шмаркачі вийтують.

— Але, але, ви гадаєте, що вийта не найдемо; ми би в села на цілу околицю вийтів настарчили, — не дарував Петро.

— Та щось старший брат має на раді казати, — говорив вийт.

Старший брат, церковний Василь, почав говорити.

— От не знаю, чи то в четвер чи в п'ятницю та прибіг до мене писарчин парубок. Ой, каже, дядьку, я видів, як стара Романиха з-під церкви дошку несла. Пішов я на другий день під церкву, та й акурат нема одної дошки. То ще з тих, що від дзвіниці лишилися. Воно правда, що то вже здряхлявіли ті дошки, але як то з-під церкви рунтати? Та й, видите, така стара жінка та й киває то, що не до неї. Пішов я до попа, та й оповідаю, а він кажуть, що на раду дати знати, бо, кажуть, як то церкву обкрадати! Я би, до пса, вже нічого не казав, як би воно мое, але церковне та треба його боронити, — оскаржував Василь.

Всі радні мовчали, бо хто би то надіявся, що стара Романиха та злодійка. Ніколи по селі не було за неї чутки, аби вона крадала.

За хвилю увійшла Романиха. Стара, обдерта, з синім лицем. Станула коло дверей та й почала борзо крізь плач говорити:

— Я, ґаздики, вкрала ту дошку, таки украла; аби ви знали, як мене мій син на старість обсербує! Та я в хаті не маю віхтика солімки, аби хоть поку-

рити! Я сижу на печі та й замерзаю. Цілому селові шию та пряду та й пальці мені деревіють. Очі мені вже скаправіли. Та ще кілька я зашию, аби душу погодувати — нема крейцара на топливце. Та я своєму синові всю свою кришку дала, лиш собі один кут лишила, а він навіть до мене раз на місяць не подивиться. Аби увійшов та: бісе чи чорте, що ти дієш! Ні та й ні!

— Але з-під церкви красти? Таже ваші гони, жінко, вже не довгі, та пам'ятайте і на той бік, аби що принесли. Ви стара жінка, та я кажу, аби вас не замикати а ні бити, лишень дасте лева на церкву та й ідіть собі з Богом, а більше аби я не чув за ніяку крадіжку,—судив війт.

Романиха кинулася, як опарена.

— Ой, віточку, та я вмру та не буду лева мати! де мені лева, де, де, де?!

— Мусите!—була відповідь.

Радні мовчали. Чули, що баба дуже бідує, і знали, що лева не має. Але вкрала, що правда то правда, та й ще з-під церкви! Вже мали гадку сказати, аби по-трошку давала, по шустці, по дві, як почав говорити Петро Антонів.

— Я би, люде, казав, аби таку бідну удову не карати. Церква, відай, не загірється удовиним левом. Десь то вповідають, що давно церкви западалися і робилося на тім місці озеро безконечне. Як би таких кєрвавих лєвів удовиних набрати та покласти в скарбону церковну, та й, відай би, жадна церква не стримала сліз удовиних. Це, відай би, було не по правді. Та замість аби церква бабі дала, та ще від неї братиме того студеного лева? Я якось був у баби за прядивом. Вхожу, а в хаті студенище, як у ґаздівській стайні. На опецьку горить каганець такий, як зеренце пшениці, та й

тільки всього вогню у хаті. Баба сидить та мене пальці, як деревляні. Я би казав, газди, аби ви не казали їй платити того лева.

Війт злісно поглянув на Петра. Радним як коли би камінь із серця спав. Всі одним голосом заговорили, що не треба бабиного лева. І старий Іван сказав: „А най Бог сохрانیть!“ Ще казали прикликати сина бабиного, і старий Іван взяв його картати.

— Гей, гей, таже вона тебе на лані під корчем ховала та холоду шукала. Гей, таже вона тебе обпирала і облатувала і плакала, як ти до бранки йшов, а ти їй віхтика соломи не кинеш? Ей, коби я був війтом, я би тебе на остатне вогниво скував!—проказував Іван.

П а л і й.

I.

Сільський багач Андрій Курочка сидів коло стола й обідав — не обідав, а давився кожним шматком. Домашня челядь входила до хати, вносила заболочені цебри, сварилася, метушилася і виносила їх між худобу. Багачеві діти і слуги були брудні і марні. Вони двигали на собі необтесане і тяжке ярмо мужицького багатства, котре ніколи не дає а ні спокою, а ні радості ніякої. Сам багач найгірше томився у тім ярмі, найбільше проклинав свою долю і безнастанно підганяв своїх дітей і намітів.

Коло нього на лаві, під вікном, сидів його довголітній робітник, старий Федір.

— Я ніколи не маю такої щасливої години, аби я спокоем шматок хліба прожер. Бігаю та вганяю, та лиш десь уздрите, що впаду та й здохну! А мені-ж отся їда має йти всмак, як я знаю, що вони без мене в stodолі нічого не роблять? Лиш аби нажертися та день тратити! Що вже чужим казати, як свої діти—та й вони не хочать робити! Я, бігме, не знаю, як сей нарід має на світі жити? Все піде на жеври.

І халасував, аж йому очі вилазили.

— А ви чого, Федоре, надходили?

— Ви не знаєте, які наші ходи? Зима йде, а я босісінький, та дайте мені два леви на відробок.

— А ви-ж годні робити? Вже ваша робота скінчилася, Федоре.

— Най би я й не робив, лиш коби хто дав їсти задурно.

— Се ні! Сьогодні задурно нема їсти, сьогодні й за роботу не варт дати їсти, така та робота! А казав я вам: найміть у мене дівку, були б ви тепер мали свої гроші.

— Коли-ж бо не хотіла та й пішла до двора.

— Таже певне, хто не хоче робити, та й пхатється до двора, бо хоч їсти трішки, але можна валятися. Бідні люде такі настали, що лиш аби раз на день їв, але аби нічого не робив, та й тоді рай! Як роблять, так і мають, так їм Бог благословить. Сьогодні б у вужевку скрутитися, аби щось мати... Та тих два леви я ще вам дам—що буду з вами робити: може якось відтрутите; але більше не приходьте й не бануйте, бо не дам. Самі видите, що ваша робота ні-почому.

— Та я, Андрію, мушу коло людей тулитися, а де-ж я подінуся?!

— Дівайтесь, де хочете, а межі газди*) ви вже не здатні. Шукайте собі служби у жида або в пана — там робота легча.

— Ви мені гарно радите! Як я силу коло вас лишив, аби я на старість ішов жидам воду носити?

— Задурно ви мені не робили.

— От, бувайте здорові.

І Федір вийшов з хати.

— Ну, та сі жебраки все б забрали! Таке воно кашливе та заслинене, що ціпа в руках негодне вдержати, та й ще воно кокошиться! иди на зламано голову! гадає, що я гроші кую або краду!

Федір чалапав до своєї хати та не переставав шепотіти.

— А я-ж, Андрійку, де силу пустив? Чи я її протанцював, чи я її пропив? Таже вся вона сила в тебе, на твоїм подвірр'ю. А я-ж, Андрійку, де силу пустив?

В хаті скинув чоботи та й ліг на постіль. Лежав до самого вечора і без вечері заснув. Але ще півні не співали, як він зірвався, гримнув клубами об дошки, знов ліг і знов зірвався. Через маленьке віконце гляділа на нього осіння ніч. Десь то й не ніч, але чорна жура, що голосила по кутках хати й дивилася на нього сивоватим, немилосердним оком. Воно його так сціпило, що він не міг рушитися, й показувало йому ніби образи на віконці, ніби привиди у повітрі.

Ото, сидить він між маленькими жидиками, дозирає їх, пестить, а вони його тягають за чуприну, плюють у лице...

...То знов клячить він у церкві, у тім куті, де жебраки чолами об підлогу гримають. Він гримає

*) Газда—господарь.

ще голосніше, а всі жінки йдуть до нього і дають кожна по буханцеві хліба. Він їх кладе в пазуху, кладе і стає такий широкий, що люде розступаються. А йому стид, стид, а чоло так болить!..

О, він іде городом Курочки—не йде, а скрадається під стодолу. Витягає сніпок із стріхи, насилає в нього з люльки вогню й тікає, тікає... Чує по-за собою, неначе очима видить, що з-під стріхи вилизується маленький, червоний язичок — вилизується й ховається...

— Ой, йой! йой!

Той язичок запік його у самий мозок. Насилу він визволився з невидимих кайданів, зірвався й подивився у віконце. Воно як кат прошибало його наскрізь. Знов звалить і буде мордувати своїми образами. Настранився, не бачив ніякого виходу, звертівся, аби десь утекти. І перед ним ніби якісь ворота розчинилися, йому стало легче, й він борзенько подався у них.

II.

Може мав шістнадцять літ, як ішов із свого села. Такої ясної днини, такого веселого сонця він ніколи вже не бачив. Воно пестило зелені трави, сині ліси й білі потоки. Оглянувся на село. Коби хто прийшов і сказав одно слово, то й вернувся б, ой, то-то вернувся б!

— Він мене б'є, катує, їсти не дає, нічого на мене не покладе,—лунав його голос по зелених травах.

— Бодай-же вас, тату, земля не прожерла!

І ще скоріше пішов. Минув сільські поля, поминув ще два села і з горба побачив місто, що вилискувалося проти сонця, як змії блискучий...

.....

Усі дивувалися його силі й боялися. Жиди не потручували, а робітники не побірали на сміх і не робили збитків. Шпурляв міхами як галушками. Отак день від дня то з брики до шпихліра, то з шпихліра на брику.

— Хребет мені тріскає від тих міхів!

— Пий горілку, та затерпне.

І справді від горілки хребет затерпав, як би рукою відняло.

— А в неділю і свята йшов з товариством до шинку. Ті шинки стояли за містом, між селом і містом. Хто не мав уже примістя в селі, той вандрував насамперед сюди, а хто не мав що в місті робити, то вертався також сюди. Бо то не було а ні село, а ні місто.

Бували там забавки по тих шинках!

Зразу пани з міста перед водили. Розповідали про свої давні достатки, про те, кільки з цісарської каси що-першого грошей побірали, які шати носили. Мужики слухали, частували горілкою з великої пошани. Але як трохи підпили, то виломлювалися з-під їх моральної влади й тоді панам приходилося круто.

— А ну, пани, охота! Хапайтеся за шиї та гуляйте нам тої польки, най ми видимо, як то межі таким великим панством водиться.

Пани гуляли—мусили; мужики обступали їх колесом і реготалися, аж корчма дудвіла.

— Гопа дзись!

— Іще раз!

— Полегеньку, плавно враз!

— Гов, доста! Тепер пийте горілку, забірайте свої панські воші по кишенях та й марш із корчми, бо мужики хотять собі самі межі собою погуляти!

І пани як зайці висувалися.

— Я тих панів умію рихтувати — то таке легеньке як пір'я: подуй — воно полетіло!

— Гей, Юдо, давай горілки, давай пива, давай гараку*), бо ми знаємося!

Жид борзенько накладав усього на стіл і зараз відбірав гроші.

— Ти, Безклубий, ти чого ревеш? за клубом? Пий та й запри собі губу, бо в мене забава!

Безклубий іще гірше заревів.

— Тихо, бо битиму!

— Не-руш?

— А то котрий, гей?!

— А ти що за пан?

Федір устав із-за стола і тріснув того напастного в лице.

— Ти в неділю переш? Та то гріх!

І ударом лавки звалив Федора на землю. Зробилися дві партії. В корчмі все заворушилося. Жид утік, горілка булькотіла на землю, столи й лавки почервоніли від крові й поломані падали. А в болоті з слини, горілки й крові лежали обидві партії й стогнали. Лише Безклубий сидів у куточку й ревів як віл — не знати за ким і за чим.

Незабаром прибїгла поліція й тверезила голодняків. З гіркою бідою підіймала на ноги, потім одним махом звалювала з ніг. Голодняки падали як дуби, а підносилися як глина. Як їх протверезили, то провадили до арешту.

Іхав дорогою по-між полями на бриці міхів. Пшениці й житя, як золоті і срібні гаї, під легким вітром до себе клонилися. По золоті й по

*) Рому.

сріблі плавали легенькі, чорні хмарки, як тонка шовкова сіть. Море сонця у морю безмежних ланів. Земля під колоссям ляцала, співала, словами говорила.

— Мошку, на віжки, бо йду собі геть!

Зіскочив з брики й пішов межами поміж житами. На вечір зайшов до Андрія Курочки.

— Ти, певне, або злодій, або лайдак, бо добрий не йде із свого села й не блукає світами!

— Ось побачите! Тато що по панщині не пропили, то голодних років попродали та й прийняли зятя до сестри та й умерли, а зять доти бив, аж я утік від хати.

— А у вас, у Бойків*), бачу, коровами орють?

— Ні, то, відай, ще за нами є німці, та вони коровами орють.

— Та скинь постולי та винеси кожушину до хорім**), абиś не напустив нужі, та й лягай. А церква у вас така, як у нас? І піп є?

— Так саме, як у вас.

— Та буду видіти, який ти вдався. Не будеш порушливий, а роботи не боятимешся, то найму тебе.

Найнявся. Село пізнало його, що не злодій, що робітник добрий, що добре на себе статкує і прийняло за свого. А він пізнав, як котре поле називається, чие воно, чи вимокає, чи висихає, хто в селі найліпший злодій, хто найбільший багач—і зробився сільський.

Послужив кілька літ, а добрі люде зачали йому радити, аби став ґаздою.

— Ти не будь дурний, а як дає кавалочок города, а дівка годна й постарана, та й бери. А

*) Підгірські галичане.

**) Хороми — сіни.

маєш гроші заслужені, а ще приробиш, та й клади собі хату. А най вона буде як куча, але твоя! А чи дощ, чи зима, чи таки так нема роботи, то вже ти не кукаєш із-за багацького кутка і не гниєш по яслях, бо ти маєш свій кут. Слухай мене старого...

Оженився, будував хату і тріскав від роботи, від своєї і чужої. Носив дошки на плечах з міста, відробляв старі сніпки, що взяв на стріху й заробляв гроші то на вікна, то на двері. Два роки минуло, заки поклав хату. Хатчина маленька, непоказна, виглядала між другими хатами, як би хто пустив межі громаду гарних птахів маленьку вострубату курочку. Але Федорові вона й так була мила...

Минуло кільканадцять років, а перед Федорову хатчину принесли люде червоні корогви. В хаті на лаві лежала його Катерина—велика і груба, аж страшна. Федір тримав коло себе двоє дівчат: одинадцятилітню Настю й восьмилітню Марійку, і все їх питався: що маємо, доньки, без мами діяти? Котра з вас батькові обід зварить?

А як жінку клали в труну, то він зарідав.

— Беріть її полегеньку, бо в неї тіло дуже зболене. Ой, Катеринко, я ще не встиг добре з тобою наговоритися, а ти огнівалася та й пішла собі від мене.

Він припав до небіжки й цілував її в лице.

— Люде, люде, я до неї ніколи слова не заговорив, я за роботою за ню забув та й за бесіду Прости мені, Катеринко, приятелю мій добрий!

Плач жінок вибіг із хатчини далеко на село.

— Вона, люде, як пішла за мене, то так як під воду пірнула, ніхто її вже не видів межі людьми.

Аж тепер виринула межи вами — на лаві. Я до неї ніколи марного слова не заговорив, самого маленького!..

.....
І ще минуло кілька літ. Одного вечора прийшла з служби Настя. Федір глянув на неї і зблід.

— Насте, небого, а ти ж сама, а чоловік твій де?

Настя заридала, заголосила, а він слова більше до неї не сказав. Аж як її випровадив до міста на службу й розходився з нею, та тоді заговорив.

— Дай тобі, Боже, дитинко, як найліпше, але дивися, аби ти дитини не стратила, бо стиду вже не покриєш, а гріха неспасеного докунитися. Та переказуй, як тобі тут буде..

.....
А роки йшли, не стояли. Федір не випускав із рук ціпа цілу зиму, чепіг не викидав цілу весну, а коси ціле літо. Кости боліли, кінці їх стиралися й пекли. Але неділя ставала на поратунок, бо в неділю він ішов під вишню, лягав на зелену траву, а вона висисала в землю той біль. Та прийшов такий час, що неділя не годна була направи того, що будні попсували, а трава не могла виссати того болю, що запікся в старих костях. А ще вселився кашель, що не покидав його ні коло коси, ні коло плуга, ні коло ціпа...

.....
Розвиднялося; віконце побіліло, а Федір вернувся з далекої вандрівки свого минулого життя. Вмився, помолвився і зібрався йти до двора.

— Наймуся у пана від весни; возьму на чоботи і трохи орнарії та й якось перезимуую, заки піду до служби.

III.

По селі білі вузьенькі стежки всі хати пов'язали; лишень Федорова хата стояла дива сітею стежок, як пустка. Федір зимував як і завжди. Рано вставав на годину, аби затопити і погріти собі їсти, а потім цілий день і цілу ніч перележував на печі. Де-далі заводилося в зимі, тим більше він сходив на дитинячий розум.

— Тепер, Федоре-небоже, встань та украй собі гріночку хліба, але тоненьку, панську, бо ти, вижу, зголоднів.

Він сміявся, злавив з печі і краєв хліба та дивився до вікна, чи вона тоненька, панська.

А темних, зимових ночей він голосно, на всю хату, говорив страшні речі.

— Село вимерло що до щенту, а я собі гадки не гадаю, у той бік не дивлюся!

Але власні слова переймали його переляком, він піднів із страху і скакав з печі до віконця, аби переконатися, чи в корчмі є світло? Заспокоївшись, він вертався на піч.

А як пробуджувався вночі зі сну, то не міг спам'ятатися, забував за себе й аж як гримне кулаком до сволюка, то приходив до пам'яті.

Тої зими його хатина заповнилася опирями, привидами й марами. Вони гуляли по хаті як збиточні діти. Вилітали до сіней і вистуджували хату, вибігали крізь піч на горище й товклися, аж стеля лупалася, дзвонили у вікна, аби його заманити на двір. Він не давався, намагався не боятися; тоді вони вибігали на піч і щипали його, душили, і в рот онучі запихали. Одної ночі злетілися до хати всі чорти. Гуляли, аж хата дріжала, а вітер такий здійняли, що він замерзав на печі. Потім повасі-

дад... за стіл і повивалювали з утоми язики такі самі... той маленький язичок, що він його поклав під Куроччину стодолу. Він лежав як мертвий; аж як півні заспівали, то він ледве піднявся й зачав молитви говорити. Але і при молитві вони йому ще давали спокою. Він не міг нагадати таких запитов, що їх найліпше знав; він забував навіть хреститися. Ті мари так його змордували, що як прийшла весна, то він ледве дихав і побілів папір.

— Треба брати грошей відки голова, та посвятити кату, бо тут нечисте злізлося з цілого села на куту. Випили з мене кров, що вітер мене з ніг зронить!

Як весняне сонце заблисло, то він смарував чоботи, латав сорочки, і плів волоки до постолів, і тишився, що раз уже піде до служби.

— Уберуся, вбуюся гарно та й до двора! Прошу вельможного пана, стаю до панської служби.

— Добре, Федоре,—десь відповідав йому пан,—ти, вижу, слухний чоловік, коли ти, як припис велить, на службу стаєш.

І Федір, латаючи сорочку, солодко усміхався.

IV.

Федір стояв насеред панського току й сумно дивився за рядом плугів, що висотувався з брами як ланцюг, у котрім залізо споювало м'ясо людське з м'ясом волів.

— Уже мое орання скінчилося! Старе вогниво, та й викинули, бо ланцюг серед дороги урвався б!

Похитав головою та й пішов до стодоли брати свиням зерна. Через цілий день на току було

тихо. Лишень від наймицьких хаток доходили крики бабів і плач дітей.

Як би хто з села повибрав що найгірші хатки, а до них загнав що найобдертіших мужиків і найжовтіших жінок і додав ще голої дробини — дітей і все те поставив близько одне одного на купу, — то мав би правдивий образ тих хаток із їх мешканцями.

Федір з току дивився на ті хатки і щось заперечив головою.

— А де-ж я б там ішов у таке пекло! Я собі буду спати у стайні, тепер зими нема. Не піду я туди, в ту пропасть.

Ввечері пішов до стайні. Коло ясел стояли воли двома довгими лавами й ліниво жували сіно. Коло кожних чотирьох сидів погонич і дозирав, аби під себе не викидали. Між тими лавами сиділи на землі плугатирі й сівачі. Латали собі постоли, стягали мотузками сердачини й направляли істики. Кожний коло чогось нипав. Коло них присів Федір. Воли один по одному падали на солому, за ними переверталися в ясла погоничі, а за погоничами йшли плугатирі. В стайні запановував тяжкий відпочинок, що по втомі з'ораних ланів падає на стайню, як тяжкий камінь. Федір також засунувся перед воли.

— Свинару, гей, а марш з-перед волів межі свині! Ще тобі ліжко стелити! Твоя Марійка добре нас рихтує. Тікається як сука з фурманом, та видає йому що найліпше, та ще й ти приліз на нашу голову? Марш з-перед волів!

Федір виліз із ясел і ліг під брамою на вляку соломи. Забута кривда в тій хвилі пробудилася.

— Гріх матимеш за мене, Андрію, гріх...

Стайня стогнала, позіхала, зі сну говорила. Так тяжко дихала, як би десь глибоко, в землі, душилися тисячі людей.

— Молися за мене, най мене Бог хоронить, най мене направить на ліпший розум, бо тебе спечу у вогні як пацюка, бо маєш три дні поїд за своїм багатством згорати...

Над раном і він скотився в чорну пропасть стаєнного сну.

V.

Федір потім ніколи не ходив до стайні й не говорив з наймитами. Спав у стодолі й не показувався на очі. По Великодні Марія віддалася за фурмана й переходила з ним на службу до другого пана. Федір вийшов з ними за браму й попросився.

— Маріє, а пам'ятай, що я хату при людях Насті відкажу, аби ти її не вигонила, бо вона, бідна, одна одиниця!

І вернувся. В хліві, аби ніхто не бачив, заплакав.

— Тепер жий з ким хочеш!

Тої днини впився і прийшов до стайні.

— Гей, скарбовяне, тепер мене не вигоньте, бо вже моя Марія помандрувала.

— Хто би вас вигонив; от лягайте та спіть, коли набрали повну голову.

— Певне, що п'яному добре спати, так і Бог приказав. Але ти кажеш йти спати, а я тебе питаюся, де я маю йти спати? Як ти така мудра голова, то ти мені скажи, де маю йти спати?

Він аж носа Процевого дотулився, так близько присунувся з своїм питанням.

— Де впадете, там будете спати.

— А як би я так у яселця, га?

Він злобно засміявся.

— Я в ясла, а ти мене за гирю, та в шию, та буком: а марш, старий псе!

Погоничі повилазили з ясел, аби дивитися на комедію.

— Бий з ясел, бо ти тут гнів та й маєш зогнити, бо ти не знаєш, що то є чоловік—ти від, ти хати ніколи не видів! Ти порядного чоловіка з ясел буком! А ти мене запитаєшся: а де ти, васьпан, до тепер був? А я тобі кажу: був я межи людьми, любо мені було. Але ти кажеш: а чого-ж тебе люде від себе прогнали? Отут гудзі! А я тобі на се нічого не скажу, лиш три слові: нема у людей Бога. А ти голова розумна та й усе вже знаєш...

— Ідіть, старий, спати, не гніть дурниць, а завтра підемо в село на вибір, та ми тих багатчиків трохи намнемо.

— Я на вибір піду і людям усю свою кривду скажу, але в ясла не піду, бо я там не маю гнити. Я знаю ліпше ґатунок, як ти, я більше світа видів, як твій пан. Але чекай, я тобі буду казати як на суді. Я був помийник жидівський, я валявся під жидівськими лавами, по всіх криміналах. А Бог най пише гріх, а я не боюся, я за все відповім; так відрубав, як першому ліпшому. А мене хто на розум учив, га? Коли мене лиш чим виділи, та тим били! Не бійся, я викажу, я викажу тобі що до кришки. Но, але дав мені Бог такий розтулок у голові, що я привернувся назад до нашої віри. Як я уздрів його ласку небесну по полю, як жито просилося під серп і земля аж пищала: йди, Федоре, бери з мене хліб, — то я

лишив жида серед дороги та й пішов до божої роботи. Дякую Господеві й до сьогодні!

Він хрестився, цілував землю й бив поклони.

— Прийшов я межі наші люде, а мені світ розтворився! То-то я з ними гарував! Оженився, поклав хату з сього мозиля. Вже має мені бути добре. Але гріхи треба відпокутувати. Бог буком не б'є! Умерла мені Катерина, но, нічого, його воля, розказ. Тішуся дітьми, годую, забігаю — вигодував, а люде взяли та й звічечили. Пішла моя Настя ні сяк, ні так; пішла знов по жидях, а Марія, от, помандрувала з отим ляхом. Бідуватиме. Але нічого, най мене Бог скарає, як що кажу. Кара має бути!

— А я лишився босий! Іду я до нього у таку плюту: дай мені крейцирь, най ноги вбую. А він мені каже: йди до жидів. Прийшов я до вас, а ви мені: марш! А куди-ж я маю тепер іти?! Карає Бог, карають люде, караєте ви, а я стільки кари не годен витримати!

— Ідіть, діду, в ясла, ми вас просимо.

— Най буде кара на мене, я її приймаю, але по правді!

Він роздер сорочку в пазусі, скинув її й шпурив під воли.

— Тепер дивись, яку мені шкурочку багачі лишили. Та чим тут жити? А що-ж тут є вже карати?!

Він голий перевернувся на землю. Наймити його прикривали, чим мали найліпшим.

VI.

Коло громадської канцелярії стояли дві купи. Одна обдерта, чужа на селі, апатична, друга чиста, біла, охоча—наймити і газди. З одної і дру-

гої купи хтось викликуваний заходив до канцелярії й голосував. Економ аж захрип, бо кожному наймитові мусив називати пана, вїта й жида. Жандарми снувалися й усміхалися, як коли б мали перед собою дитячу забавку.

— Ну, хлопці, тепер уже вибрали-сьте пана, сїдайте та й питимете горїлку, — сказав економ. Газди здїяняли галас.

— Ото вошивці, ото жебраки, ото худоба панська!

— Гей, чуєте, як багачі риплять?

— Най риплять, а ми пиймо горїлку.

— Та пийте грань, пийте кров свою, злодюги!

— Ми горїлку волиємо!

— Ото нам пани вишукали право, аби голодники розбоем ішли на село!

— Ти, читальнику, ти гадаеш, що я не був у читальні? Таже й там бідний нарід стоїть коло порога. За столом сидить піп, старші браття, багатчики, а дяк читає ті газети, а ви покивуете головами як воли, ніби щось ви з того розумієте. А то один з другим такий дурний, хоч йому око виколи! То така читальня ваша, що багач за столом, а наймит коло порога. Та ми маємо з вами бути?

— Хлопська голова не до письма, а зад не до крісла!

Наймити зареготалися.

— А тихо-ж ви, невмивані, вперед воші повибивайте, а потім учить газдів розуму!

— Гей, ти, Курочко, то ти також за людьми? Таже ти гірше жида! Чого горланити?! Не бійся, твое багатство піде марне. А нагадай собі, як я служив у тебе, та мене від твої роботи хороба нагрїла. А чи ти мені за цілий тиждень виніс

букаточку хліба або води напиться? Та ти з людьми тримаєш? Я в тебе всю силу лишив, а ти мене вигнав босого на зиму! Таже ти гірше жида, бо то рахується не наша віра! Але пустять твої діти те багатство, що з нього сліду не буде! Ти, кальвіне!

Курочка гримнув Федора в лице, та так, що його обілляла кров і він впав.

— Хлопці, а ну багачеві трохи боки намнемо!

Вхопили наймити Курочку, постояли за Курочкою ґазди, потекла кров.

VII.

Федір лежав у своїй хатині на постелі. Очі його горіли як грань від червоних язичків, що тисячами вогників розбігалися по тілі і смажили його на вуголь. Ті язички як блискавки літали по всіх жилах і верталися до очей. Гриз кулаки, бив чолом до стіни, аби вогонь з очей випав.

Запалився, чув, що з нього бухає полемінь, хапався руками за очі. Один страшний крик, надлюдський зойк! Язички вилетіли з тіла і прилипли на шибках віконця. Зірвавсь. Віконце червоніло як свіжа рана і лягло кров на хатчину.

— Все мое най вигорить! Все, що я лишив на його подвіррю.

Він скакав, танцював, реготався.

Віконце дріжало, тряслося і що-раз більше тої крові напливало у хатчину.

Вибіг на поріг.

Звізди падали на землю, ліс скаменів, а десь з-під землі добувалися стеклі голоси і зараз пропадали. Хати ожили, дріжали, смажилися в огні.

— Я чужого не хочу, лиш най мое вигорить!

С у д.

І.

Ковалюк підняв орчик догори та й казав музикам:

— Грайте до порядку, як має бути, бо це весілля буде славне на всю Україну і в Коломиї і в Станиславі...

— Одес вже не потребує весілля, але ще є два такі, що мають гуляти.

Він показував на Федька Продана, що лежав із розбитою головою на снігу. Коло нього сиділа його жінка, тримала новий капелюх у руках і питала:

— Та що кажеш робити, що до дітей переказуєш?

І ще щось до нього говорила, ніби на тамтой світ переказувала.

А Дмитро Золотий ходив поперед ворота з куснем грубої розвори та казав до громади людей на вулиці:

— Ні один най не вагається поступити отут, бо від цеї розвори усне — це вам кажу!

— Кого б'ють?

— Богачів.

— А хто б'є?

— Весілля.

— А Федька вже вбили?

— Він вже на тамтім боці.

— То його смерть, а чий кримінал?

Дзвін на селі почав голосити тривогу.

— Зараз громада збіжиться та й не дасть.

— Дасть, дасть, буде отут чишити так, як ви — відповів Золотий.

Коло хорімних дверей чинилася нова баталія. Михайло Печенюк заперся ногами і руками у одвірки і а ні Петрик Синиця, а ні два Золоті — Іван та Каленик — не могли його витягнути на двір.

— Ви, голодники голодні, та я дужий, та я що-дня м'ясо їм, а ви бевку незабілену!

— Меш тепер сиру землю гризти.

З сіней бухав плач жінок, як червона луна.

— Не кажи їм так, Михайле, не кажи, не кажи, але проси їх дуже — казала жінка.

— Говори, дурна бабо, тут нема прозьби, тут смерть.

Та як вони так правдалися, а Петрик Синиця ймив у зуби Михайлів палець і витягнув в одній хвилині на двір.

— Ого, вже Михайлові амінь!..

— Михайлихо, сідайте на голову, голова ґрунт...

— Ти радиш; ех, як ті порадою оцим буком.

— Кров з нього садить, як з пацюка, а така червона, здорова кров...

— Мой, аді, хреститься, б'ють, не дають оченаш виговорити.

— Вже по нім Михайлиха дає свічку, але незасвічену.

— Та що, що дужий — вже глина та й кінець!

— А жінка ніц не плаче, змоглася дуже.

З хорім вибігла куна жінок і Касян поміж ними. Золоті і Синиця кинулися за ними.

— Та не виховаєшся, богачу, у підтичках жіночих!

Жінки громадою облягли Касяна.

— Не дайте мене, не дайте!

— Касянко боїться, а його найліпше треба обрихтувати! Він межи богачами найгірше в'їдний.

— Боїться, не то що Михайло, цей не боявся.

— Аді, жінки біда; аді як плюють на Золотих.

— Ймили Петрика та й всі лягли на нього.

— Не дадуть таки...

— А ви чого відти мішаєтеся? Ви вмієте жінок добре бити та й жидів за пейси торгати, а як прийде на правду, то стоїте подалеки та й скавуйте як щенюки.

Се вповіла публіці одна з тих жінок, що Касяна боронила.

— А ви, віте, чому не йдете порядок робити, аді, баби роблять за вас порядок?

— Які ви мудрі: йди, віте, та й здихай, що лайдаки межи собов змовилися бити богачів!

Зробилася цілком днина. Хати на білім снігу стояли як громади чорних великих птахів. Ліс найспокійніше шептав. Дзвін іще голосив тривогу.

З громади жінок вийшла Іваниха Золота, ймила окервавленого чоловіка за рукав та й так казала:

— Чоловіче, та подивися на людей, та на село, та на ліс, та спам'ятайся! Та що-с наробив, та люде не худоба?

За нею вийшла і Каленикова жінка.

— Ти йди, небоже, до криміналу відразу, до хати не приходи, бо я з дітьми гет піду, не приходи таки.

Музики перестали грати, а Ковалюк стояв із орчиком і не знав, що з ним зробити. Сонце виказало пів золотого ока.

Три Золоті покидали буки та сапи і пішли в ліс. Ковалюк зачав плакати, а Петрик Синиця по-

дався до хати та на порозі впав і почав піну з рота точити. Товпа рушилася і почала здоймати побитих.

II.

В хаті Онуфрія Мельника мало судити село убийників. Всі багаті не мали права приходити на суд; судили самі бідні. Онуфрій уложив суд і прокуратора, оборонця. Сам сидів за столом та й так казав:

— Село строене, люде одні одних бояться, в церкві що-неділі лиш мова за бідних. По селі увихаються шандарі, дзвінки дзвонять, що комісії привозять. Розкидають гроби, ріжуть, поряють, а нам бідним нема нівідки а ні ради, а ні доброго слова. То ми самі судім їх, а як учуємо, що вони завинили, то будемо їх карати.

Так говорив Онуфрій до всіх бідних. Вони зібралися майже всі з села. Заступили хату, піч, постіль, сіни і подвірря.

— А якби віт приходив та хотів розгонити, то ви не пустіть, а якби пхався, то дайте кілька полишників, най тікає. А тепер розкажіть нам, пані прокуратор, акт оскаржений.

З лави піднісся Яків Дідик, та й зачав.

— Іван Зуб бідний чоловік, бо, знаєте, робив своїй доньці весілля. Знаєте, як у бідного, усе він рад, як до нього прийде богач, бо як прийде богач, то образи ясніші стають, бо є кому під ними сидати. То зійшлися самі бідні, але упросив собі Зуб ще трьох богачів: Федька Мельникового, Михайла Печенюка та Касяна Кропивку. — „А дай, Боже, здоровля, а жийте здорові, а дякую вам, що-сьте уступили до хати, мені весілля буде ресе-

ліше".—Каже так Зуб та припадає, а бідні сараки, що постулювалися в пороги, та й слухають. А прошу, а будьте ласкаві, а дотягніть-ко, а покупайте. А все до богачів. А богачі, мосьпане, все п'ють, а все бідних далі дпостелі відсувають. А Зуб забув за гості, лиш коло богачів ходить. Це перший пункт. Але Петрик Синиця каже:

— Ти, Зубе, ти, старий, відай, забув, що в тебе є ще другі гості, не лиш ці три.

А Зуб вже горівчаний був та й каже:

— Синичко, ти мені не давай ряд в моїй хаті. Як я хочу, так буде.

— Ой, не буде так, я прийшов на весілля як другий, я привіс такі дари як другий, то я маю мати таку честь як другий.

Каже Синиця оце, а бідні понащірювали вуха та таке їм це слово миле, як мід солодкий. Та й на цім тимчасом стало. Зачали віддавати обід. Перед богачами все солонина та м'ясо, а перед бідними все лиш начинка, а м'яса кришка. Фукають бідні, їдять або не їдять. А богачі аж лікті собі позамащували.

Але взяв Іван Золотий сперед богачів склянку з горівков та й каже:

— Пиймо, браття, хоть горівки, як їсти не дають.

— Мой, Золотий, а перед тобов-же що стоїть, не дар Божий?—каже Зуб.

— Але чьо перед богачами кільки дару божого, а перед нами лиш кришка?

А богачі лиш червоніють, лиш позирають, але мовчать.

Відійшла вечеря, зачали музики грати. Гуляють. Але взяв Печенюк Касяниху в данець. Та все данцує та розтручує. Не витернів уже Петрик

та й лусь в лице Михайла, а Михайло ні дві, ні три та й Петрика.

— Гов! Перестаньте грати—кричить Зуб.

А Касянко каже Зубові:

— Знаєте що, Зубе, нате вам п'ятьдесять левів гесде, платю вам все весілля, але ви геть виметіть це сміття з хати. Це другий пункт.

Прийшло до такого, що аж мусило чиесь життя йти на смерть. Ех, Господи, як Каленик Золотий не хомне Касянка у писк, аж повна миска нацюркотіла. А Михайло Каленика як ухватив за шкіру на потилиці та й вирвав у пушках, лиш лишилося голе м'ясо.

— Мой, богачі або зараз відси забірайтися, або буде з вас саме фалаття! Коби-ж були послухали. Та й зачалася баталія. Всі, що май боязливі, повтікали, лиш лишилися три богачі, та п'ять бідних, та жінки. Жінки лишилися всі, бо вони знають, що їх ніхто не б'є у бійці. То вперед вивели Федька Мельника. Вивів його Ковалюк, і Петрик, і Іван. І Ковалюк лиш раз свиснув по голові орчиком та й череп хрусь на місці, а Федько уснув на місці як кура.

А Печенюка Михайла вже не так було легко. Хлоп дужий як медвідь, бо, знаєте, а не боязливий. З ним валувалися зо три години по хаті: їх штирі, а він один. Правда, помагали і жінки, але що баби годні. Звалили го в хаті—розкидав з себе штирі хлопцї як галушки, звалили в хоробах—знев не дався. Приволікли до дверей та й ймився одвірків. Але Петрик Синиця ухватив його палець у зуби та й випровадив, а як випровадили та й убили колами. Убив Петрик, та й Каленик, та й Іван. Хотіли ще Касяна вбити, але одно, що дуже просив жінок, та вони тримали го під сорочка-

ми, а друге, що зробився день, та й люде знам'я-
талися.

То вбили: Іван, Каленик, та Дмитро Золотий,
та Петрик Сишиця, та Никифїр Ковалюк.

— Оце прокуратор сказав оскарження, а тепер
будемо слухати винуванців,—сказав Онуфрій.

— Іван Золотий.

— Гїр.

— Ти винен, що-с убив Михайла та й Федька
Мельника.

— Ні, не винен.

— А хто-ж винен?

— Та ми не винні, але богачі.

— Як богачі?

— А так винні, що нас хотіли вигнати з ве-
сїлля.

— Хотіли, але ви не далися, а їх вигнали-сьте
на той світ.

— Або що мене маєте питати?

— Іванку, руй, гадино, не підтикай під ніс, бо
зараз дістанеш. Кажи, чим убив-ес?

Тут Онуфрієві почала помагати публіка.

— Ти, Золотий, кажи все по правді, бо зараз
дістанеш буки—казали з сіней газди.

— Я, бігме, лиш раз ударив!

— Чим?

— Сапов.

— По чім?

— По плечах.

— Ну, а Каленик?

— Я не знаю.

— Як не знаєш, то сідай.

— Каленик Золотий!

— Я сам.

— Ти вбив Михайла?

— Його вбило його багатство.

— Лиш не з-мудра, Каленику.

— Яке з-мудра, п'яний-ем був, весілля було, музики грали, а богачі хотіли нас вигнати, то ми хотіли набити.

— Добре, набили, але хто вбив?

— Я не тямлю.

— Пам'ять коротка якась.

— Чим бив-ес?

— Чим мав.

Онуфрій нічого вже не казав, лиш махнув рукою на парубків. Сі ймили Каленика в руки.

— Дайте йому п'ятнадцять буків та й буде говорити. І пішли дальші зізнання. Публіка хотіла конче карати, та Онуфрій не дозволяв і випитував дальших оскаржених. Та серед того, як оскаржені не хотіли зізнавати перед Онуфрієм, всі, що стояли в сінях, почали кричати: вони вбили, найже відпокутують.

І витягали одного за другим і подавали в дальші руки. А ті руки, багато їх, хапали їх, мстилися і ревли по селі, а за собою лишали страшний зойк жінок і конаючі хвилі помсти.

Такий панок.

Він такий маленький панок, у такім маленькім місті, що там є багато жидів і один панський склепок. Те місто стоїть посеред сіл, як скостеніле село, як падлина вонюче, як смітник цілого повіту. У торгові дні воно оживає, малюється селами і веселіє. На ринку стоїть комедіянська буда; якісь страшні музики вигравають у ній, страшні

звірюки вишкірюють зуби з полотен буди і якась панна воскова гримає в брязкучі тарілки. А перед будою стоять сільські люде у всіляких строях і дивляться. Ціла юрба справляє свої очі на деревляного блазника, що вибігає з даху буди і просить всіх до середини, махаючи руками. Сміх, гамір, сльози зо сміху. До блазника виходить деревляна дівчина і обіймаються з ним. А сміху на ринку стілько, що жидам вуха деревіють, що пани в канцеляріях з крісел зіскакують. Увесь сміх із сіл прийшов на ринок. Старі мужики тягнуть синів і молодиць за плечі, аби йти за орудками, а їм ані в гадці покидати комедію. Аж над вечір маса розлізається і лишає пустий, гідкий ринок, аби мали де бавитися жиденята.

У такім місті живе маленький панок. Він на пенсії, дітей не має і жінки не має. Сам сивий вже, в сивім капелюсі і сивій одежі. Цілий день сидить у панськім склепочку і мовчить. Що пани другі пробують з ним говорити, то він на той час тягне зі шклянки пиво і забуває потім відповідати. Найстарший гість, пан староста, також не може до нього приступити. Панок мовчить цілий день у склепику і чекає на мужиків. То як часом мужичку хтось справить до панського склепу за таким вином, що від серця від'їдає, або за таким міцним, чорним цукром, що від нього попускає в грудях, то вона стає перед склепом і не важиться зайти. Тоді наш панок вибігає зі склепику і каже:

— Чому не йдете, але боїтеся; ходіть і кажіть, що потрібуєте, то я вам поможу.

— Коли, прошу пана, яюсь не смію йти межи пани.

— Ти, газдине, дурна, ти за свої гроші маєш право.

Мужичка входить, а панок забігає коло неї, немов би вона до нього в гості прийшла. Вона хоче цілувати всіх панів по руках і не має сміливости.

— Не цілуй, не лижи панам руки, бо ти—газдиня, ти ліпша газдиня як пані, бо ти маєш свій ґрунт.

Мужичка глядить на панка, дивується і стоїть.

— Кажи, що тобі треба, але сміливо, час вже, аби руські *) газдині знали свою гідність. Ти панів не цілуй.

Пани регочуться; мужичка вже на правду боїться, а панок дивиться на панів—і злий, дуже злий. Потім залагоджує мужичці її орудку і виводить її зі склепу. Перед склепом наказує їй, аби панів ніколи по руках не цілувала, аби раз прийшла до розуму і шанувала себе. Мужичка сміється, дякує йому за вигоду і йде. А панок вертається до склепику і глядить на панів згори і підсвистує собі так весело, що його лице молодіє, очі прояснюються.

— Ви бунтуєте хлопів, я вас звелю арештувати,— каже і сміється староста.

Панок тягне пиво і в той бік не глядить.

— І хто би то був надіявся, що то за анархист з сього пана Ситника?

Панок ще мовчить.

— А так ішов разом з нами, бавився, в карти грав, а на старість таки показав московську душу; москаль москалем.

Пани регочуться, бавляться, а Ситникові аж очі кров'ю заходять.

— Коли я не хочу більше кров пити, так як ви, і по-полудні затикати подушками вікон, аби спати;

*) Українські.

я маю вмірати десь сими днями,—та я хочу хоч трохи перед Богом стати чистий.

— До лазні, пане Ситник, до лазні за двадцять центів *), го, го!

— Буде вам лазня колись, тото буде лазня!

— Щож, як збунтуєте нарід, як косу возьмете і хлопці за вами, то могла би бути лазня, але ви не такі знов злі.

Панок метушиться, бо до склепику увійшли два мужики і станули коло порога.

— А ви чого хочете? Не стійте так як злодії, бо ви пани собі, газди.

— Ми, проше пана, випи-чи би по шкляночці вина, бо кажуть, що тут добі, що в трунку направить, а жиди злодії...

— Ходіть зо мною до другої станції, там сядете, скажете собі дати так як люде...—каже пан Ситник.

— Нащо, пане? Ми тут постоїмо; ще нам сидати треба, нема часу...

— А видите, який ви темний нарід; а німець також хлоп, але подивіться на нього, як він тут прийде. Просто суне, сідає і баста!

Панок показує, як німець йде, як сідає.

Пани регочуться, мужики поставали, ні в п'ять, ні в десять. Вони попускали голови і не знають, що діяти.

— Ходіть, не будьте худобою, зараз ходіть; ви боїтеся одих панів?

Мужики червоніють, пітніють зі встиду і йдуть за панком. Сідають у другім покоїку коло стола і мовчать. Він дзвонить.

— Прошу літру вина нам дати...

*) Шарів.

— Прощу, шийте, не розглядайтеся так, якби міф вбуїв *) попали. Я чоловік ваш, я з вашої кости і крови.

— Дай вам Боже здоровля, пане.

— Пани мене приймили межі себе, я їм служив, я за вас забув, я грав з ними в карти...

— Пани мають свою забавку, мужики знов свою, кожний має своє.

— То не так, то так тепер є, що як ти Русин, то маєш тримати з Русином, а як не тримаєш, то ти остатній лайдак, драб і розбійник, розумієте?!

— То правда, що най кожний свою віру тримає.

— А видите, а видите! Я був такий лайдак з замолоду! Я мав один образ у хаті, дак я його десь купив та й повісив, руський образ одного митрополита. Але каже мені раз один пан: я до тебе прийду на візиту. Прощу, прощу, дуже—я кажу—та й іду до-дому, та й той образ із стіни, та й під ліжко. До мене пани часто заходили, а я все той образ ховав за кожним разом.

— То, пане, чоловік боїться, аби щось не прошкробав, аби штерна не втяли, бо то пани не люблять мужиків, ніби руснаків, що то так називається...

— То знаєте, я той образ скидав з стіни і назад клав зо двадцять років. А прикінці то мені стало його жаль. Отак дивлюся на нього, а він такий, як би злий на мене. Не злий, але отак, як би плакав на стіні. Мені здавалося, що як мене нема дома, то він плаче голосно, на всю хату...

— А се може бути таке, аби образ плакав?

— Ви мене не розумієте; мені так здавалося, що він плакав, і я не-раз закрадався під мої вікна та й наслухав того плачу. А одного разу я вий-

*) Розбишака.

шов з казина вже по опівночі та й йду до-дому. Прийшов під вікна, слухаю: плач; слухаю ліпше: таки плаче... Стало мені страшно, не знаю чи йти до хати, чи вертатися? Стою, стою, дрожу, боюся. Зібрався я на відвагу...

— То сама опівніч, пане, то найнебезпечніша, лихе має тоді міць!

— Але ви не розумієте мене; то мене сумління так пило, так докучало, що мені аж голос причувся. Вхожу я до хати, ледве на ногах стою, не чую нічого. Засвітив свічку, боюся на образ подивитися. Лягаю і конче хочу на образ подивитися, а не маю відваги... Глигнув, а вї заплаканий. Мене в гарячку, мене в дрозь пірвало, клацаю зубами...

— А тож не страх, пане, самому з таким образом бути в саме опівночі!

— Слабував я тоді довго; гадав, що вже буде капут! Закликав я до себе руського священика, розповів йому, лагоджуся на смерть... Але Бог мене помилював. По слабости я зараз виступив з уряду, подався на пенсію і сказав собі, що своїх людей не буду встидатися, що буду з ними жити і буду їх боронити. Я слабий вже, довго вам не поможу, але доки ще лажу, то буду з вами ходити як грішник і благати вас, не відкидайте мене...

— Дякуємо вам, пане, що з нами так красно забалакали-сьте; коби таких панів було багато, дай вам, Боже, погідливу старість...

— Ні, то я вам маю дякувати, бо я ходив по вашій кривді, як по м'ягкій подушці, я не мав того опам'ятання...

Панок розплакався, а мужики дивилися на нього і казали:

— Пане, а дайте-ж спокій, не турбуйтеся, ми на вас не гніваємося, а нам що до того, як пани живуть; вони мають своє право, а ми своє.

— Ви мене не розумієте; як ви мене не розумієте; я хочу, аби ви були людьми...

— Та ми, пане, кілька можемо, то ми стараємося, аби вас слухати, бо ви вчені та можете нам дорогу показати.

— Так, так, дорогу треба знати...

— Добрий якийсь панок оце має бути.

— Відай, трохи пиячок, але добрий чоловік.

— Є такі пани, що як нап'ються та й плачуть як мужики...

— Є, є і межі ними такі м'ягкі,— балакали два мужики, до-дому йдучи.

З міста йдучи.

Перший:

— Лишень самого полотна зо пятьдесят звоїв по смерті лишилося. Такого багатиря пошукати. Хліб стояв від десять років немолочений, — там були маетки! А яка сумá?! Таже небіжчик рік від року продавав пару волів за штириста левів. Де та сумá, де ті маетки? Та й не знати, хто тими грішми загрівся? — Прийшла смерть та й мусить усе покидати!

— Бувало, прийдемо до нього колядувати. Ви-колядуем, що ви-колядуем, а він виходить із хати та й: прошу, браття, до хати, най вам красно подякую за колядку. Входимо до хати; пообсажує за стіл та й каже: прийматимете як є, бо якби

я не одинокий, то жінка би якось прилагодила, а так най жінка з Богом спочиває на могилі, а ви вибачайте. Та й сам нас приймав. Бувало, понакладає такі хліби як точила, та такі білі як з фунтової муки. А солонини як унесе, то така як долоня завгрубшки. Такої тепер і в різничок не видко. Горілки вже кілька було, щоби вужі мали доста. То, бувало, п'ємо та їмо, а він просить як на весілля: пийте, браття; як не стане, то ще принесу; напийтеся у старого! То п'ємо та колядуємо старому:

Будь-же нам здоров, пане Максиме, в неділю,
В неділю рано зелене ви: — тажене.
Віншуєм тебе щастям, здоровлям в неділю,
В неділю рано зелене вино сажене.
Чесний, величний, а в Бога вдячний в неділю...

— То як вже виколядуємо, а він п'є чарку до нас та й сльози обтирає. „Як стара моя, каже, жила, то ви і їй колядку колядували, а тепер нема кому заколядувати та й старому сорочки випрати. Я, каже, не знаю, у котрий кут головою ударити, де притулитися?“ То, знаєте, аж нам сльози стануть в очах, як він зачне за свою одинокість оповідати. Так ми сиділи не-раз добрих три години у Максима. Бувало, вже зберемся, а він не пускає. „Є, каже, в мене і їсти і пити, як якийсь казав: і хліб і до хліба — та ще забавтеся, бо, безпечно, як умру, то в цій хаті не будете напиватися. Лиш мене, каже, припорпають, а мій Тимофій все пустить—що до-центу. Я, каже, старий, аби брехати, а ви, молоді, будете жити, та будете видіти“. Та й, дивіться, так сталося, як небіжчик віщував.

Другий:

— Якось паламариха на сапанню вповідала, що він, небіжчик, не любив до корчми заходити. Лиш, каже, раз або два рази в рік вперізував черес, клав у „злодійку“ п'ятку та й гайда до корчми! Правда, що не любив ходити до корчми, але вже як пішов, то сороки й ворони пили — пив хто не хотів! А десь по опівночі вертався до-дому вже добре горілчаний. То, каже, усі сусіди знали, що він іде до-дому. Стане, бувало, на воротах у себе та й кричить: на сироти, на бідні запишу, а йому не дам, що довкола мизинного пальця обмотати! Та й ішов собі на призьбу. Як був п'яний, то ніколи не входив до хати, чи зима, чи літо—все на призьбі спав. Та й уповідають, що якось нечисте присилювалося до нього та мордувало на призьбі. Стогне, стогне як худобина, та й схватиться з призьби та довкола хати біжить, біжить, та кричить: рабівники, злодії, що мою працю розтягаєте?! Та й, бачу, хапав дручок та обгонив ціле господарство, як пес від якихсь злодіїв. Дивишся, а він знов на призьбі дримає. Ого, вже за минуту та й верещить, аж крізь вуха промикається: парнику, а ти-ж, гей, що корову із колешні виводиш?! Та я тобі амінь зроблю! — Та й знов літав, як несповна розуму, по тоці. То, казала паламариха, що так цілу ніч божу ним носило та мордувало. Спить на призьбі та крізь сон гукає: аді, аді, вже ліцтують, вже б'ють печатки, вже на бубон викликають! Відай, воно правда, що він ще із замолоду купив собі шезника. Він і до худоби знав; таже корови у нього по дійниці молока давали.

Третій:

— Якось незабавки, як Максим умер, та в мене хлопець заслаб. Гадаю собі: таже треба якогось

ліку шукати! Умре, бідний світе, та й ховай не знати з чим та й у чім? Та й пішов я до нашої брехунки, до Касянихи. Акурат вона надійшла, примовила хлопцеві та й, як то знаєте, пошта—сіла та й розповідає. Ходить по селі та все знає, що де діється. Та й уповідає жінці, що, каже, тижнем перед смертею та був у мене Максим. Слухаю і я. Ще, відай, каже, і на день не займалося, як прийшов. Вчула я, що хтось дверима рипнув та й схватилася; кажу, певне до родів. Дивлюся, а то старий Максим. Ти, бабо, десь каже їй небіжчик, ще спиш, а то вже днина. Ей де, каже, днина! Сів він на лаві та й такий обмінений сидить, що аж. Ти, каж—небіжчик, якась брехунка та дай мені розв'язок на сон. Саме, каже, в опівночі приснилося мені, що десь я вихожу з хати на двір, а то з полудня така чорна хмара, що аж синя краями! Гадаю собі: ото зараз упасть град, гой-гой, піде хліб у нівець! Та й пішов-ем до хати, виніс кочергу та й лопату та й склав навхрест. Та лиш я склав навхрест, дивлюся, а то з-під вугла вода просікається. Став я та й дивуюся. Е, та бо то з другого, з-під третього, ба й з-під усіх нори пустили! Десь я збоюся. Глипнув я на тік, а там такі нори грають, як на сіножатях. Десь я побіг за рискалем, десь я спускаю ту воду в став, десь та вода своєю підмулює, колешні підмиває. Відкидаю десь снопи та й аж упрів—та й пробудився. Ти якась, каже, брехунка, та розв'язи мені цей сон, що воно має бути з тими норами? Та й, каже Касяниха, що я йому сказала, то сказала, але він у тиждень та й умер. То та відьма допомгла таке Максимові, як мому хлопцеві. Але коби я її лице уздрів, та й перевалив би як суку! І гроші взяла, і горілку пила, а хлопець до трьох-день та й на лаві!

Перший:

— Знак тому, що був віщун, бо все сповнилося, як віщував. На його подвіррю акурат можуть тепер нори грати! А ні хліба в оденках, а ні худоби, все Тимофій поспродував. Пішло маєство як за водою.

Другий:

— Коли бо, видите, за життя він не злюбив сина та й слова доброго йому не сказав, а син як дірвався до маєтку та й таке понаплітував, що ніхто тому кінця не найде. Банки, якись векслі, жиди і всяка нужда. Пропадає на пні. Та й коби ви знали, що Тимофій і не п'є, лиш так йому все з рук паде якось. Бог знає...

Третій:

— Але чи-сьте чули, яку Тимофій має потороч із жінкою? Та, бачу, вже її добиває. Десь ще з осени з'їхала комісія з банку до нього, та й каже: або гроші, або пускаєм маєток на викликання. Звертівся, звертівся, та й до жіночої пайки. Дурна жінка бери та підпишись у нотаріуша та дай свій ґрунт продати. Ніби дістала якийсь той вексіль, вповідають люде, але тепер їй той вексіль боками лізе.

Перший:

— Ой правда, що дурна! Друга жінка та й дітей нема... Та най би чоловікові яка примха сталася та й шуруй, бабо, по-під чужі плоти. Таже діти від першої зараз би нагнали. Та й шукай, бабо, права не знати де і з чим?

Другий:

— То вона, бачу, дала той вексіль братові, а тепер приходить речинець платити та й дотискають. Та тепер там у хаті таке покаяніє, що би птаха не сіла на хату. Як дізнався, що вексіль

вже у місті, та як прилетів з міста, то й коні не розпрягав, але влетів до хати та до жінки.

— А вексіль де? — каже.

— Ой, я дала братові.

— То в тебе брат чоловік, чи я? — Та, бачу, бив, бив, аж ребра поломив. Як учув та й розум стратив.

— Клади, каже, голову на поріг, най рубаю; ти підеш сиру землю їсти, я на шибеницю, а діти жидам воду носити!

А вона, бачу, молила та просила.

— Ой, каже, чоловіче, коби я з тобою мала хоть одну дитину, а най-же тобі ще занеться та й я піду по-під чужі вугли кукати?

— Маєш, каже, кукати, як глуха зозуля, заки тебе у гріб не зажену. — Та й лягли отак спати, він зкраю, а вона від стіни. Що-години, бачу, вставав та бив. Кажуть, що болото зробив з жінки! А рано вона хотіла втекти, але взяв та прив'язав, та місив обцасами, як у глину. Най Бог боронить від такого!

Третій:

— Здурів чоловік та й решта. Таже він рано відв'язав її, та й казав, аби гарно вбралася, бо підуть на храм. Та й поволочив, кальвін, таку збиту на друге село. Але, вповідали люде, що на храму вона скинула кіптарь, а сорочка керваві-сінька! Обступили її жінки та питали, що то їй таке? А вона, бідна, в плач! Всі храмові іззираються як на чудо. А Тимофій, бачу, встав із-за стола, та й: жінко, каже, марш до-дому! Та так вони похрамували. Як вертали до-дому, то лиш один Бог знає!

Перший:

— Геть люде падуть у долину так, як би їх хто трутив у бульбону*).

Другий:

— Таки небіжчик Максим щось знав до себе. Аді, нори знорили і його маєство і невістці нори по плечах просікають.

Третій:

— Таке знав, як і ми. А ніби так не пішли усі господарства? Лиш Максимове? Аже-ж ваш тато ще мав ґрунт і воли, а ви вже зарібний чоловік.

Другий:

— Та мав, але де тому кра-ай! Де, де, де-е!

— От якось ми добилися до села. Рот ба сеї, ба тої — балу та балу, а ноги бідолахи йдуть. А ви завтра де йдете?

Перший:

— Та до двора!

Другий:

— А я до того паршивого Срулика, бодай його шлях трафив. Ще від літа винен.

Третій:

— А я до попа...

П і д п и с.

Мала Доця ходила лавою по-за плечі газдів, що писали коло довгого стола свої імена. Кожний зі взору. Грубими руками оті писарі обходили з кожного боку, відки би найліпше їм почати. Грудьми притискали так до стола, що аж скрипів. Наука йшла тихенько, лишень чути було мляканія губів,

*) Глибінь, прірва.

як газди мочили олівце в роті. А білявенька Доця заглядала до кожного, чи добре пише.

— Доцю, гей, а подивися, як воно виглядає!

— Ще чешірнате таке, як нечесане повісмо, ще пишіть.

І газда пхав олівце в рот і зачинав знов писати.

— А ну-ж-но, глипни на мое, бо я вже його чешу другий вечір, аж мені груди болять. Ану читай, що я написав.

— Павло Лизаренко.

— Акурат я. Та так воно там стоїть, ще кожний пізнає?

— Хто вчений, та й кожний.

І Павло почервонів з утіхи і оглядав карточку з усіх боків...

— А ну-ж-но я ще раз його випишу.

І нахилився і слинив олівце.

Доця якось дуже поважно ходила по-за плечі газдів, її мама дивилася з печі і утихомиряла хлопців, аби не верещали, бо дядьки позмилюють нумера.

На лаві сидів старий Яків Яремів і з великим вдоволенням дивився на оту науку. Врешті не міг видержати, аби не заговорити. Дві години глядів з найбільшою увагою, а тепер не втерпів.

— Гей, газди, та лишіть трохи на завтра, таже груди вам потріскають.

Газди підняли голови і як пришиблені виглядали.

— Вишукав-ем вам добро та й маєте мені подякувати, а Доці маєте дарунок купити.

— Та хто вас на таке вгараїв?

— Біда мене на це нарадила.

— Яка біда?

— Векслі.

І старий Яків став розповідати вже сотий раз, як то було.

— Таже всі знаєте, що-м на горілку не в'язав землю по банках, бо мене Бог би скарав. Але стара мене запхала.

— Яка стара?

— Ви от і молоді і вчитесь, вижу, письма та й нічого не знаєте. Уходить з комори та й каже: „Гей, старий, таже муки нема, лиш зо-дві мисчини в міху.“ А я подумав, подумав та й гай до міста писатися на сотку до заволічкового *) банку.

— Прийшов я, знаєте, до того банку і кажу, що так і так: не стало хліба межі діти та й прошу, пане, вашої ласки та й Божої позичити сотку.

— Грунт маєш?

— Є, пане; таже без ґрунту сьогодні ніхто не дасть.

— А стоїть на тобі?

— На мені.

— Табула **) чиста?

— Геть все чисто.

— Довги маєш?

— Та десь межі жидами є не такий-то довг лиш струп. Та вже за цю сотку і хліба межі діти ки-ну і жидам рот заткаю.

— То принеси аркушок і аністрат ***) та й пі-деш на засідання.

— Та коли прийти на те засідання?

— Говори до мужика! Тебе самого не треба, лиш паперів.

*) Позичковий, з польського zaliczka.

**) Табула—урядові книги ґрунтові.

***) Extract—витяг.

— Вибачайте мені, пане, бо я не порозумів, а напери—ось вони.—Та й витяг з пазухи та й подав. Там, кажу, десь є все, бо я то до-купки все складаю, всі письма. Я, видите, тому не розумію нічого та все ото разом тримаю. Перебрав він, найшов що до нього, та й каже: за тиждень прийди.

— Ходив я зо-три рази, аж каже, нарешті, що є гроші ухвалені.

— А вмієш, старий, писати?

— Ей, де, пане! У школі мене не вчили, у війську не був, та й цілком сліпий.

— То мусиш підписуватися у нотаря.

— Я, прошу, покладу знак своєю рукою, ось хрестик, а ви підпишіть...

— Неможна, каже, на вексях хрестів класти...

— А я в гадках став. Це як возьмуть упис, як процент наперед відберуть, як нотареві заплатю—та й того капіталу мало що мені лишиться.

— Звертівся я по місті за ручителями та й надибаю шевця, отого злодюгу Ляпчинського. Воно, біда, все никає по місті. Став я та й розказую за свою біду.

— Хлоп, каже, все дурний, гние цілу зиму та й би не навчився навіть своє порекло на письмі покласти.

— А хоч ти злодюга вічна і помийник жидівський, але слова добрі маєш,—погадав я собі та й побіг далі.

— Привів ручителів, підписались ми у нотаря, але з сотки тринадцять левів обірвали.

— Несу я ті гроші до-дому; а той швець мені з голови не вилазить. Злодій то злодій, але слухні слова говорить. Отже, рвуть шкуру, здимають як з вола. Сотку ніби узяв, а до-дому що несеш?

На оцім місці все Яків плював і тепер плюнув.

— Кожний хоче від руки, кожний хоче дурнички, а то бо вже так тісно стало, що—раз тісно.

— Поклав я гроші у скриню, а сам до Доці. Ти, Доцько, діда навчи підписати намено... Я волію тобі плахтиночку купити...

— Та й навчила, та й ви по селі перечули, та й з діда насміхалися. Але прийшло до крутого, треба векслі підписувати, а ви за дідом до Доці. Я вам дорогу показав, що вже не маєте гроші утрачувати.

— Та вже не маємо, — відповідали газди, — та маємо вам подякувати та й Доці, нашій навчительці.

— Але маєте всі їй по дарункові принести.

— Таже певне...

Доцька сиділа на печі і дуже тішилася, і мама їй усміхалася.

Л и с т.

У хаті було так ясно, що баба Грициха виділа кожний палець Іванків, де він до стіни притулився.

Сонце спускалося насамперед на ліс, що стояв на горі перед хатою; на його галуззю лишало всі свої дорогі каміні блискучі, а ліс бив проміннями у вікна хати.

І таких їх було багато в хаті, що баба виділа кожнісінький палець Іванів на стіні.

— Гей, Іване, аби я тебе не виділа більше на лаві! Глянь, що ти із стін поробив. По землі собі бігай.

Іванко бігав від порога до стола та возив на нитці коліщатко від ниток та й казав бабі:

— Не бійтеся, я вже, бігме, не буду.

Коло баби на печі сиділа маленька Марійка з заплетеною кісочкою як мишачий хвостик.

— Боже, Боже, як народові тісно стало жити, а як свята надійдуть та й нарід таки веселиться — гадкувала собі баба.

Лице зморщене, сині губи, сухі руки, сивий волос—отака баба.

— Ба, дядько Василь ідуть до нас із Миколою Семеновим, із тим, що в школах він вчиться.

— Тікай із землі, біжи до баби на піч!

До хати увійшов Василь із школярем.

— А в вас, мамо, на печі Різдво? Віншую вас щастям, здоровлям, аби ви ще прожили межі нами, — віншував син мамі та й цілував в руку.

— Ой, синку, мені Різдво не в голові! Я, дитинко, всі дні оплакую і свято і будень, — казала баба та й слези в очах показалися.

— А я прийшов письмо від Федора прочитати, бо вчора на пошті прийшло. Семенів от прочитає.

— Та що приписує, дужий він, чи слабує?

Василь витягнув лист з череса, подав школяреві, а сей взяв читати.

„Коханий мій брате, Василю, і ви, мамо.

Кланяюсь до вас на Різдво і віншую вас на ці свята. Заколядував би вам колядку з криміналу, але боюся, що вітер мою колядку у лісі стратить та й під ваші вікна не привіє.“

Стара мама обсипалася слізми, а Василь мов:

„Тут арештанти як заколядують, то аж сирмур розсипається, аж ржа із ґратів опадає. Як і ведуть голосом, то аж дозорці наслухають. А та коляда в неволі сумна та страшна! А собі то вночі геть чисто нагадав за коляду. Як ще я хлопцем ходив колядувати, як ви, мамо, мене у та здоволяли, аби пустили у коляду, а потім як і

парубками вже ходили із скрипкою колядувати. Бувало, станемо як ліс під вікном. Колядуємо, а скрипка плаче межі нами як дитина. Ми ще дужче, а скрипка рівно плаче і ніколи ми її не могли переколдувати. От і тепер чую, як та скрипка плакала: таки осьде плаче“...

— Ой, сину, сину, то-то-сь діти осиротив, — шептала баба.

— Але годинами, мамо, та так мені у цих мурах страшно, що не годен я сам на ліжку лежати та й іду до другого, бо умер би. Як собі нагадаю за Настю, що вона через мене пішла в землю, та й мені діти на ніведь осиротила, та й кров живцем із серця капає. А крізь грати видко звізди. А я на них дивлюся як вони, котрі більші, та менші за собою провадять. І почитую собі на велику, що це Настя, а на малі, — що це Марійка зараз за нею, а це Іванко, а це Василько“...

— Ой, синку, не бери ти собі такий великий туск до голови! — крикнула баба, як би оце Федір говорив до неї, а не писав.

— Та й все мені привиджується похорон Настин. Йдете ви, йдуть діти за деревищем, йдуть люде. А хоругвами вітер носить та й питає: а чоловік цеї жінки де подівся? А подерта хорогва йому все каже: в Станиславі, в криміналі!“

— Ой, замурували тебе, сину, у неволі, — так зітхала баба.

— Я гадав, аби неправду корчувати, а то вони мене в корінем вирвали, жінку вбили, та й діти очилися на волю Божу. Коби ти, брате Василю, мамо, аби-сьте за мої діти дбали. Аби їм го-ру у суботу змити, а в неділю білу сорочку аби ба. Аби вони чорні не ходили, аби їх мужа не вт. А найдужче аби ви, мамо, на найменшу Ма-ню.

рійку позір дали. Аби воно, маленьке, не слинило сорочки та аби воно не плакало, бо слина у грудні вжирається. Знаєте, що як сирота плаче, то всі ангели плачуть“...

— Обчисю я твої діти що-суботи, та й сорочки їм перу що-тижня, та й пускаю старі сльози за водою,—відповідала баба.

„А ти, брате Василю, дбай за мої хлопці. Не пускай їх у мішку по дощеві ходити, але ти їм сардачинки поший. Навчи їх на розум, як би й я, а не пусти по-під плоти. Зроби з них газдів та й наказуй, аби свого тата та й маму не забували, бо їх тато не був лайдак, але своє право тримав“...

— Ой, Федоре, не пустю я твої хлопці по-під чужі плоти, але навчу їх як рідні,—вже Василь казав.

„А ту ниву під ланом засійте пшеницею, бо то добра нива, недавно гноена. Та й робіть так, аби моїм дітям кривди не було, бо я маю таку гадку, що відси я вже не годен вийти. Та й припишіть до мене геть за все, що ся дома діє?“

„Кланяюсь до тебе, брате, та й до вас, мамо, та й до дітей моїх. *Федір.*“

Баба ревно плакала, а обоє дітей за нею.

— На-но тобі крейцар, на-но, але не плач. От, чуєш, що татко каже, аби-сь баби слухав, аби-сь не пустував.

Казав отсе Василь до Іванка та й дав йому новенький крейцар.

Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз.

Контора і склад: Київ, Безаківська, 8.

А. Видруковані і поступили до продажу.

1. Проф. Туган-Барановський М. Кооперативний ідеал. Ц. 1 гр. 30 ш.
2. Проф. Туган-Барановський М. Пролукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії. Ц. 1 гр. 20 ш.
3. Кражановський Ф. Кооперативний Земельний Банк. Ц. 1 $\frac{1}{2}$ гр.
4. Феценко-Чопівський І. Природні багатства України, ч. I. Ц. 14 гр.
5. Штайн А. Наука про енергію. Ц. 10 гр.
6. Д-р філос. Пфанкухе А. Боротьба і порозуміння між релігією та природничими науками. Ц. 21 гр.
7. Проф. Вайнштейн. Д. Повстання світу і землі.
8. Академик Тутковський П. Земна гора. Ц. 2 гр.
9. Барановський Х. З кооперативного життя. Ц. 10 гр.
10. Барановський Х. Операційний день. Ц. 3 гр.
11. Феценко-Чопівський І. Природні багатства України, ч. II. Ц. 16 гр.
12. Лансон. Г. Метод в історії літератури. Ц. 4 гр.
13. Проф. Чирвинський В. Головні корисні копалини України. Ц. 5 гр.
14. Щоголів Ір. Головніші шкідники наших садків, ч. I. Ц. 2 гр. 50 ш.
15. Житецький П. Енеїда Котляревського в звязку з оглядом Української літератури XVII століття. Ц. 40 гр.
16. Королів В. Скотолітебник. Ц. 40 гр.
17. Щоголів Ір. Головніші шкідники наших садків, ч. II. Ц. 3 гр.
18. Шарко В. Арифметика, ч. I. (Цілі числа). Ц. 20 гр.
19. Шарко В. Арифметика, ч. II. (Дробів). Ц. 20 гр.
20. Житецький П. Про українські народні думи. Ц. 45 гр.
21. Грінченко Б. Під тихими вербами. Ц. 30 гр.
22. Біографія Барановського. Ц. 8 гр.
23. Грінченко Б. Чудова дівчина.
24. Музиченко О. Сучасні педагогічні течії в Західній Європі та Америці.
25. Родників. Години оповідань. Дитяча книжка.
26. Михайлюк К. Контрольні Т-ва годівлі молодшої худоби.
27. Старицька-Черняхівська Л. Милость Божа.
28. Савідький А. Сільсько-господарська кооперація.

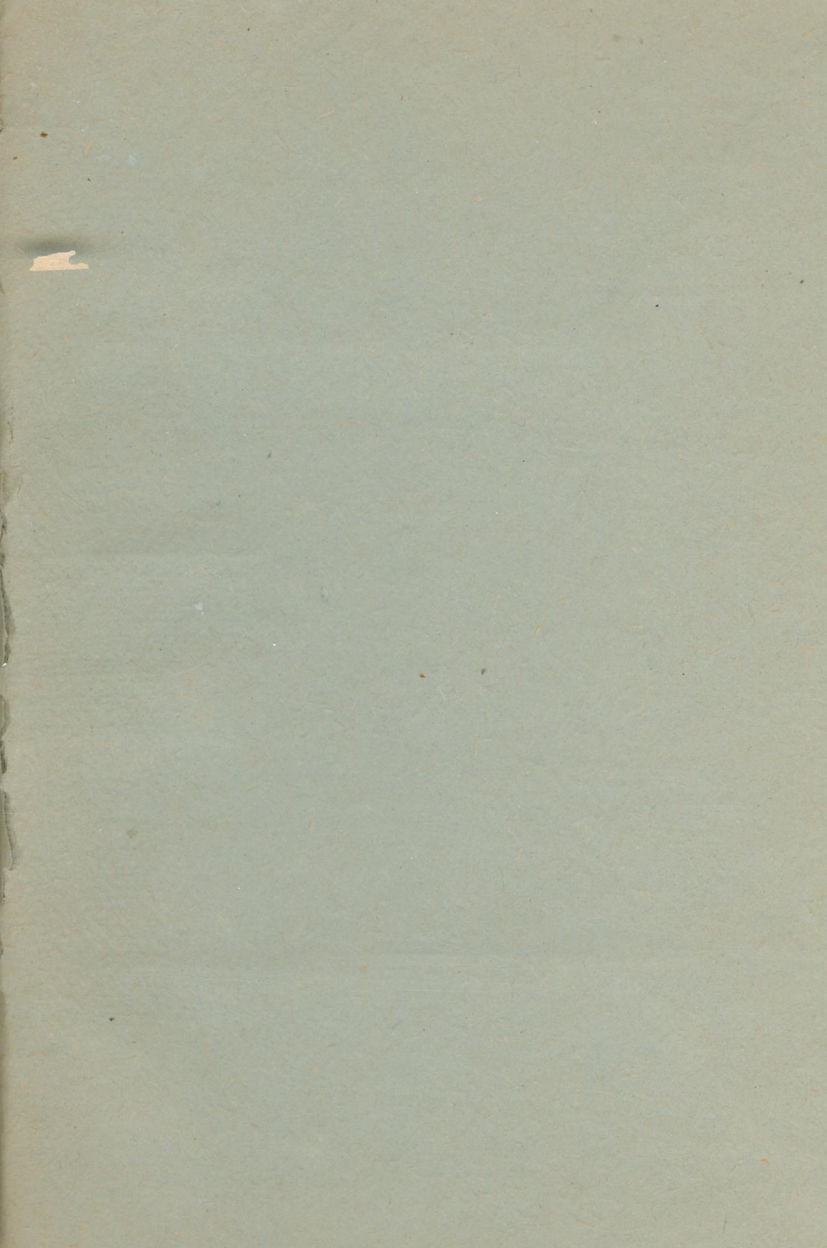
Б. Друкуються.

1. Грінченко Б. Соняшний промінь.
2. Грінченко Б. На розпутті.
3. Доде А. Білі гвоздики.
4. Проф. Граве Д. Основи Алгебри.
5. Киселів А. Алгебра.
6. Киселів А. Геометрія.
7. Остапенко С. Економічна Географія України.
8. Жантерев Ш. Нові заходи в організації народн. освіти і середн. школи.
9. Нейрат О. Історія античного господарства.
10. Пушкин О. Скупий рицарь, Кам'яний гость. Моцарт і Сальєрі (пер. М. Вероного).
11. Проф. Зінковський В. Вступ до педагогіки.
12. Проф. Зінковський В. Про соціальне виховання.
13. Д-р Володимирський. Школа природного розвитку.
14. Ніколаєв А. Теорія і практика кооперативного руху.
15. Стефаник В. Твори.
16. Штаудінгер Ф. Слож. кооперація.
17. Франс Анатоль. Перламутрова скринька.
18. Стюпа. Дітям про комах.
19. Ефремов С. Українознавство.

Зкрб.

Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз.
Контора і склад: Київ, Безаківська 8.

II

Лис-906.145